

M 64d

agorka Golubović

IZAZOVI DEMOKRATIJE U SAVREMENOM SVETU

Biblioteka

OGLEDI I RAZGOVORI

EDICIJA BRANIČEVO

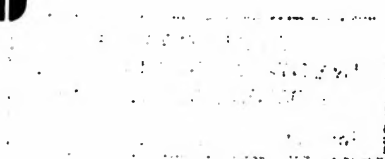
Biblioteka

OGLEDI I RAZGOVORI

Knjiga 2

Na koricama: Pablo Pikaso: Korida, detalj

~~II 51700~~

(K)

M 64 d

Zagorka Golubović

IZAZOVI DEMOKRATIJE U SAVREMENOM SVETU

6

Požarevac, 2003

BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU
Inv. br. 135543

2005

BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU
Inv. br. 401

I deo

Savremeni svet i demokratija

UVOD

Zašto je potrebno redefinisati pojam demokratije?

Demokratija je *način života* po rečima Johna Dewey-a, a ne samo politički oblik organizacije društva. To znači da se kriterijumi za konstituisanje demokratije moraju definisati šire: u smislu stepena materijalnog i duhovnog razvoja određenog društva i civilizacijskih standarda date populacije; povezano sa ostvarenjem viših potreba koje prevazilaze egzistencijalni minimum; kao sposobnost kanalisanja i usaglašavanja socijalnih i političkih tenzija, imajući u vidu postizanje minimuma socijalne jednakosti i ravnoteže među društvenim slojevima i individuama; mereno funkcionisanjem društvenih institucija u cilju postizanja dobrobiti celog društva i stvaranjem uslova za jednakost svih građana pred zakonom, suprotno bilo kojoj vrsti diskriminacije; u smislu javne kontrole vlasti, da bi se sprečila zloupotreba moći; i najzad iako ne na poslednjem mestu, garantovanje osnovnih ljudskih i građanskih prava, koja uključuju i društvena i ekonomska prava članova društva.

Stoga, ako upoređujemo demokratska i nedemokratska društva nije dovoljno samo reći: prva se upravljaju prema vladavini zakona i obrazuju „pravnu državu“, dok u drugima vlada „partijska država“ zasnovana na voluntarističkoj primeni zakona koji nisu jednaki za sve građane. Budući da time još nije određena priroda zakona, koji ako se samo formalno primenjuju bez obzira na njihov sadržaj i namenu, mogu biti tiranski i poricati same temelje demokratije.

Da bi se utvrdila suštinska razlika između demokratskih i nedemokratskih poredaka treba propitati karakteristike svih obeležja demokratije kao „načina života“, koji je dijametralno suprotan

onom u nedemokratskim društvima. Pre svega, treba utvrditi da li se identitet društva, koje se naziva demokratskim, zasniva na takvim principima koji omogućuju kvalitativno drugačiji položaj građana kao slobodnih ličnosti i drugačiji odnos države i civilnog društva. A to podrazumeva, u prvom redu, da je svim članovima datog društva obezbeđen minimum egzistencije i da su oslobođeni svakodnevnih mukotrpne borbe za opstanak, što im daje priliku da se posvete javnim poslovima, da bi svojom inicijativom i neophodnom kontrolom vlasti unapređivali demokratske odnose. To proizlazi iz pretpostavke da u društvu ne postoje privilegije za elitne kategorije i za političku nomenklaturu, koja nastaje iz odnosa moći, kao i da ne postoje „građani prvog reda“ i diskriminirani „građani drugog reda“.

Drugim rečima, demokratija se najbolje proverava testom o ukidanju statusa „podanika“ koji je puki objekt državne politike, lišen građanskih prava kojima se štite građani od zloupotrebe vlasti, dok je u nedemokratskim sistemima zakon koncipiran tako da štiti državu i njene funkcionere od građana. Odnosno, test za demokratiju je postojanje *gradanina* koji je po definiciji slobodna ličnost.

Međutim, pojedinac se može osloboditi paternalističke zavisnosti od države samo ako su stvoreni uslovi da svojim radom sebi obezbeduje položaj slobodnog gradanina, zainteresovanog za unapređivanje materijalnih i duhovnih pretpostavki za demokratiju. Totalitarna država je namerno držala članove društva na niskom nivou (u vidu niskih nadnica), prividno obezbeđujući socijalnu sigurnost putem pune zaposlenosti, čime je pasivizirala individue kao građane. U demokratskom društvu egzistencijalna sigurnost je neophodna da bi oslobodila građane straha i sklonosti ka potčinjavanju državi, a to se postiže pravom na život i rad, poštovanjem ljudskog dostojanstva i ukidanjem svih vidova diskriminacije (kako u materijalnom tako i u kulturnom i političkom smislu). Samo pod tim uslovima članovi društva mogu biti zainteresovani i motivisani da se bore za svoja građanska prava, koja bez ovih preduslova, ostaju čista retorika, bez mogućnosti da se dožive kao istinske ljudske potrebe.

Dublju distinkciju između demokratskog i nedemokratskog poretka najbolje mogu da razumeju ljudi koji su decenijama živeli u nedemokratskom društvu, doživljavajući ga u samom načinu života, koji nas je očigledno delio od onoga što nazivamo „normalni svet“; mada se može postaviti i pitanje koliko zemlje koje sebe smatraju demokratskim zadovoljavaju sve navedene kriterijume. Da se poimanje demokratije mora shvatiti složenije od pukog institucionalnog i pravnog okvira, dokazuje i primer kvazi liberalnog „samoupravnog socijalizma“ u bivšoj Jugoslaviji. Ali ni multipartizam devedesetih godina prošlog veka, ni pluralistički parlament iz Miloševićevog vremena, u kojem je uvek nesumnjivo pobeđivala apsolutna većina vladajuće koalicije (potvrđujući na delu „diktaturu većine“) nisu mogli da prikriju suštinu represivnog režima i antidemokratski sadržaj takozvanih demokratskih institucija.

Produbljeno shvatanje demokratije postaje još značajnije u „prelaznom periodu“ od totalitarizma ka demokratiji u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. Sami fer izbori koji se ističu ne samo kao nužno polazište, nego često i kao krajnji ishod, nisu dovoljni da obezbede demokratsku transformaciju sistema, ukoliko se, prvo, na institucionalnom nivou ne prevaziđu stari mehanizmi vlasti i odnosi moći, i drugo, ukoliko se ne izvrše radikalnije promene u mentalnoj strukturi stanovništva, koje je decenijama socijalizovano za prihvatanje autoritarnog tipa ličnosti.

Na *institucionalnom nivou* demokratija je nespojiva: sa koncentracijom vlasti i odsustvom podele vlasti; sa monopolom političke moći; sa mono-organizacijskom strukturom društva; sa postojanjem privilegovane političke elite koja vlada u ime parlamenta; sa podržavljenjem svih institucija društva i poistovećivanjem države i društva; sa eliminisanjem civilnog društva; sa nepostojanjem kritičke javnosti.

Na *mentalnom nivou* demokratije nema ukoliko vlada duhovno/idejno i političko jednomyšlje; ukoliko dominira autoritarni „društveni karakter“; ako kolektivistička svest potiskuje građansku individualnu samosvest; ako je ideološki način mišljenja os-

novni i često jedino dozvoljeni okvir orijentacije; ako je državni vrednosni sistem jedino merilo svih društvenih i individualnih vrednosti; ako preovlađuje heteronomni nad autonomnim moralom.

Gledano iz ovog ugla potvrđuje se teza da se demokratija odnosi na celokupni način života jednog društva i njegovih članova, te da proces demokratizacije označava radikalno drugačiju perspektivu kvaliteta života, nego što je pružaju nedemokratska društva. Ovde se ne podrazumeva normativni pojam demokratije, demokratije kao ideala, već određivanje osnovnih uslova koji čine mogućim konstituisanje demokratskog društva. Ali budući da „način života“ podrazumeva totalitet socijalnih i interpersonalnih odnosa, idealna konstrukcija demokratije je nedostižna zato što je to dinamički pojam u kojem se sama konfiguracija odnosa menja i razvija. Zato se može razumeti da se i u demokratskim društvima nalaze neostvareni svi potrebni uslovi za puniji demokratski razvoj, a u društvima u tranziciji u okviru demokratskih procesa zapažaju se i recidivi nedemokratskih poredaka.

U tom svetlu treba posmatrati tranzicioni period u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope. Dokle se u tom delu sveta stiglo u procesu demokratizacije ne možemo suditi samo na osnovu institucionalnih promena, ukoliko ne analiziramo i šta se menja u kvalitetu života. Na ovim prostorima smo se uverili da samo uvođenje novih institucija ne dovodi automatski i do promena u odnosima i mehanizmima moći. Iako institucija slobodnih izbora uslovljava značajnu promenu koja se manifestuje u smenjivosti vlasti, ona ne uzrokuje sama po sebi i promenu karaktera vlasti; kao što ni uvođenje multipartijskog sistema ne obezbeđuje automatski procvat demokratije, ako se praktikuje diktatura većinske partije koja marginalizuje opoziciju i lišava je svakog političkog uticaja. Ali i konstituisanje parlamenta kao institucije nije dokaz pobeđe demokratije, ukoliko se stvarna moć i dalje nalazi u rukama vladajuće partije, koja anulira princip podele vlasti i oduzima parlamentu prerogative zakonodavne vlasti – jer tada parlament služi samo kao dekor za deklarisanu, a u praksi ignorisanu demokratsku proceduru.

Ono što se javlja kao najvidljivije dostignuće demokratizacije u zemljama u tranziciji je svakako smenjivost vlasti, što omogućuje da se na izborima da poverenje drugim partijama za koje se veruje da će biti sposobnije da savladaju i ukidaju recidive nedemokratskih režima. Ali i to treba relativizovati ukoliko opstaje nedemokratska institucionalna struktura i stari mehanizmi vladanja, koji koče građane da prevladaju nasleđeni mentalitet i ponašanje. Stoga se može desiti da se smenom vlasti izabere povratak na staro, ili delimično izmenjeni poredak (što se dogodalo u Bugarskoj i Rumuniji u vidu reformisanih komunističkih partija, dok je u SR Jugoslaviji došlo do smene komunističke partije nacionalističkim partijama). Iz tih razloga, kao što pokazuju sva sociološka istraživanja, ispitivana populacija u zemljama u tranziciji se u visokom procentu izjašnjava pozitivno o načinu života u takozvanom realnom socijalizmu, uzimajući, pre svega, u obzir izvestan stepen socijalne sigurnosti (odsustvo mafije i masovnog kriminala) i pogoršanje uslova života u postsocijalističkom periodu usled povećanja nezaposlenosti i pojačane socijalne diferencijacije.

Društva u tranziciji pokazuju, takođe, da se ne može prosto implementirati neki uvezeni model demokratije, nezavisno od specifične tradicije i od zatečenih uslova društvenog, političkog i kulturnog života. To potvrđuje tezu da je potrebno uneti mnogo više imaginacije i inovacija u stvaranje dugoročnih projekata razvoja demokratije, koji treba da definišu faze razvoja i specifične puteve u procesu demokratizacije. Drugim rečima, potrebno je realno i precizno utvrditi stupnjeve razvoja demokratije, polazeći od elementarnih preduslova koji moraju biti zadovoljeni, da bi proces mogao da napreduje i dovede do pozitivnih rezultata.

Suprotno takvoj dugoročnoj viziji i postupnom evolutivnom konceptu razvoja demokratije, praksa demokratizacije u zemljama u tranziciji kretala se od prevaziđenog modela „laissez-faire“ tržišne ekonomije, do modela koji je kao uzor uzimao najrazvijeniji oblik demokratije, iza kojeg stoje stotine godina, tj. ili zaustavljajući se na prevaziđenom i pojednostavljenom modelu demokratije, ili preskačući sve stepenice u okviru jednog racionalnog

evolutivnog koncepta demokratije. U tom pogledu Poljska je u najvećoj meri primenjivala evolutivni koncept, koji je započeo da se ostvaruje i pre kolapsa „realnog socijalizma“, te je princip sme-
ne vlasti obezbeđivao kontinuitet evolucije.

Kompleksnije koncipiranje demokratije ne odnosi se, među-
tim, samo na zemlje u tranziciji, već može da posluži i za propiti-
vanje dometa demokratije i u demokratski razvijenim društvima,
utoliko pre što sve više autora piše o promašajima demokratije u
razvijenom svetu, ili o veoma jednostranom shvatanju demokрати-
je kada se ona izjednačava sa tržišnom ekonomijom i svodi samo
na poštovanje građanskih prava i sloboda. Stoga je cilj ovog raz-
matranja bio da ukaže na jednostrana i uprošćena shvatanja de-
mokratije, koja otežavaju da se u procesu tranzicije u Istočnoj i
Jugoistočnoj Evropi doslednije uspostave uslovi za razvoj demo-
kratije na tim prostorima, ali isto tako i da se skrene pažnja na ne-
doslednosti u razvoju demokratije u delovima sveta gde je ona
već postavila temelje, koji se takođe mogu i moraju propitivati.
Predmet razmatranja će biti kako liberalni tako i neoliberalni kon-
cept demokratije sa oslanjanjem na opsežnu literaturu koja ih sta-
vlja pod lupu kritike, koja ide u naznačenom smeru povezivanja
demokratskog poretka sa novim kvalitetom života i proširenim
ljudskim i građanskim pravima.

Glava I

Demokratija i politički život u kriznim vremenima

*Ako želite da budete slobodni, morate da radite. (Pericle)
Sloboda je hrana laka za jelo ali teško svarljiva. (J. J. Rousseau)*

Događaji ne samo u bivšoj Jugoslaviji nego i šire u svetskim razmerama pružaju mnoga uveravanja o tome da živimo u kriznim vremenima: iako su ratovi na tlu bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji bili jedinstven događaj u Evropi (mada se pri tom zaboravlja na dugogodišnje ratne sukobe u Irskoj), oni nisu nikakav izuzetak u svetu, jer ratni plamen traje već godinama između Izraela i Palestine, on se obnavlja danas između Etiopije i Eritreje, zatim postoje neprestani oružani sukobi u Indoneziji, Salvadoru, Siera Leoneu i mnogim drugim delovima, naročito nerazvijenog sveta (procenjeno je da je posle Drugog svetskog rata bilo oko 40 lokalnih ratova). Ali ne potresaju samo ratovi našu planetu, previranja se manifestuju i u sve većoj kriminalizaciji političkog i društvenog života (primer razgranatih mreža mafije u zemljama u tranziciji) i sve manjoj fizičkoj i socijalnoj sigurnosti građana (sve brojnija politička i ideološka ubistva, sve veća nesigurnost na gradskim ulicama, veliki porast stopa nezaposlenosti usled sve većeg tehnološkog razvoja, ograničavanje dejstva „države blagostanja“, sve veći jaz između bogatih i siromaštva i bede, itd.). A posle završetka „hladnog rata“ ostala je samo jedna supersila na svetskoj sceni i njena nekontrolisana moć postaje nova pretnja gubljenju suvereniteta i nezavisnosti, naročito malih država, te je rat NATO-a prema Iraku („Pustinjska oluja“), kao i rat američke koalicije protiv Iraka danas, i prema Jugoslaviji 1999. doveo do mnogih pitanja i dilema o demokratskom odlučivanju u međunarodnim odnosima i o demokratskom karakteru njihovih protagonista.

Međutim, nisu samo demokratske institucije danas na proveru. Svet se sve više pita da li još uvek važe osnovne demokratske vrednosti i da li se u praksi međunarodnih odnosa, a ne samo u pojedinačnim zemljama, primenjuju. Na primer, da li i dalje važe ideali demokratije atinskog polisa: jednakost građana, sloboda, poštovanje zakona i pravde?¹ Odnosno, da li je opštevažeće pravilo da demokratska država štiti osnovna ljudska prava i slobode (primenjeno na sve ljude); da ne dozvoljava da ekonomska nejednakost ugrozi osnovna socijalna prava (ako se jaz između bogatih i razvijenih zemalja i siromašnih i nerazvijenih sve više povećava i ako se to odražava i na sve veću internu socijalnu diferencijaciju) pitanje je koliko su svi građani u stanju da praktikuju svoja ljudska prava i slobode; i da aktivno doprinosi održanju mira u međunarodnoj zajednici.

Vrednosti kao što su socijalna pravda i solidarnost sve se manje pominju i na njihovo mesto dolaze pragmatičke vrednosti, koje u ime interesa (zemlje koja ima moć ili moćnih vlastodržaca) opravdavaju i upotrebu sile i strahom koji se širi iskorenjuju solidarnost i stvarnu jednakost građana ili zemalja.

Na pragu novog milenijuma svet se doista nalazi na raskrsnici, kako u pogledu konceptualnog određenja demokratije, tako i u pogledu izbora puteva za dalji demokratski razvoj. Suprotno tezi Fukuyame da je definitivno pobedila liberalna teorija i da se nalazimo u eri ekspanzije svetskog kapitalizma (kao da je i ovaj pojam jednoznačan), danas se sve više dolazi do zaključka da u skladu sa modernim principom pluralizma i pojam demokratije ima više lica i da se ne može jedan model prosto uvoziti i transplantirati na različite uslove i tradicije. Mislim da su u pravu autori koji tvrde da ne postoji zajednička (jedinствена) definicija demokratije, niti saglasnost o najefikasnijoj strategiji za izgradnju demokratije.²

1) D. Held: *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, 1997, str. 20

2) K. F. Quigley: *For Democracy's Sake, Foundations and Democracy Assistance in Central Europe*, The John Hopkins University Press, 1997, str. 110

Za Johna Dewey-a demokratija nije način upravljanja, već način života. A to pretpostavlja, kao i u atinskom polisu, da biti građanin znači sudelovati u javnim poslovima; a da bi svi građani mogli da koriste to svoje građansko pravo, država mora da obezbedi životne šanse svim građanima, tj. ne samo politička prava već i socijalna prava (socijalno osiguranje, zdravstvenu zaštitu, progresivno oporezivanje) i ekonomska prava (pravo na rad i na minimum uslova za egzistenciju).

Po Davidu Heldu demokratska država nije dužna samo da zaštiti građane od despotske upotrebe političke moći, tj. da obuzda moć države vladavinom prava, već i da obezbedi jednake sposobnosti delovanja građana u institucijama i centrima moći, da bi se postigla jednakost svih građana pred zakonom, budući da legitimitet vlasti dolazi u pitanje kada država učestvuje u reprodukcivanju systemske nejednakosti u raspodeli moći (D. Held, Isto, str. 25 i 90).

Druge važne karakteristike demokratije su načelo samoodređenja i načelo autonomije i u vezi sa tim je pitanje: da li se demokratija može silom nametnuti kao jednoobrazni uzor koji se najčešće predstavlja kao sinonim sa slobodnim tržištem. Benjamin Barber zaključuje da nove demokratije treba da pronadu svoj demokratski identitet, jer u strategiji izgradnje demokratije mora biti uzeto u obzir iskustvo i tradicija svakog naroda, budući da demokratija nije „blueprint“ koji treba slediti bez obzira na uslove.³ Još je John Stuart Mill dao prognozu da se Evropa približava modelu da sve ljude učini istim. Čini se da se danas, u epohi masovnih medija, ta prognoza ostvaruje.

John Keane ističe da je demokratija vladavina javnosti, koja javno prosuđuje.⁴ Drugim rečima, demokratska vlast mora biti kontrolisana i javno verifikovana, a sa tog stanovišta Keane ocenjuje da se danas u srži svih demokratskih režima krije klica despotije, pošto postoje mnogi nekontrolisani izvori državotvorne moći (Isto, str. 74).

3) B. Barber: *Three Myths Concerning Democracy*, TOD, January, 1996, str. 5

4) J. Keane: *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić. Beograd, 1995, str. 139

A Adam Michnik upozorava da je demokratija i život u nesigurnosti, sa osećanjem odgovornosti za sopstvene odluke, jer demokratija ne počiva samo na individualnim pravima i slobodama nego i na dužnostima prema zajednici i na odgovornosti. Michnik na toj liniji pravi razliku između demokratije i diktature, jer ova potonja oslobađa čoveka od rizika izbora i od odgovornosti.⁵ Možda bi se time mogla objasniti „zavodljivost“ diktatura i često dugotrajno pristajanje na njih, u Fromovom smislu „bektva od slobode“, budući da teret izbora i rizika mnogi ljudi ne mogu da podnesu.

Sa tim se može povezati i Millovo naglašavanje borbe između slobode i autoriteta i neophodne ravnoteže između individualne nezavisnosti i društvene kontrole.⁶ Mill je odavno ukazao na „tiraniju većine“, kada društvo postane tiranin nad pojedincima koji ga sačinjavaju. A Held pojavu „diktature većine“, na koji se često svodi demokratija, označava kao „fetišizaciju demokratije“, koja nastaje iz pogrešne pretpostavke da vlast ne može biti samovoljna (str. 279).

Interesantno je podsetiti se i Millovih načela slobodnog društva, koja se mogu primeniti i na demokratsko društvo: da čovečanstvo nije nepogrešivo – što upozorava da i demokratija nije apsolut koji se ne može propitivati; da su istine najčešće poluistine – što znači da se moraju uzimati sa potrebnom rezervom i sumnjom; da jedinstvo mišljenja nije uvek poželjno i da različitost nije zlo (str. 88).

Gesine Schwan smatra da demokratija pretpostavlja građanski etos, koji ona određuje kao slobodu, spremnost i sposobnost za odgovornost, za tolerisanje pluraliteta, dostojanstvo građana, smisao za pravdu, otvorenost, sposobnost za kooperaciju i empatiju.⁷

Barber piše o tri mita o demokratiji: 1) demokratija nije sinonim za tržište, 2) mit o privatizaciji koja se često identifikuje sa demokratijom, i 3) ne proizvodi kapitalizam demokratiju, već je kapitalizmu potrebna demokratija.

5) A. Michnik: *Republika*, br. 197, 1998, str. 11

6) John Stuart Mill: *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 39

7) G. Schwan: *Kako se konstituiše demokratski politički identiteti?*, *Filozofija i društvo*, XIII, 1998, str. 120

Ali jedan broj autora, suprotstavljajući se određivanju demokratije isključivo kao „pravne države”, ističe da je za razvoj demokratije neophodna i demokratska politička kultura, koja se zasniva na odsustvu svake diskriminacije i na toleranciji (D. Held), kao i na pravu građana da učestvuju i odlučuju o javnim poslovima, što prevazilazi koncepciju predstavničke demokratije i uključuje i participativnu demokratiju.

Jaque Dellore ističe da novi model razvoja danas mora da bude zasnovan na novim parametrima: zaštititi sredine, novom načinu korišćenja vremena koje će voditi računa o smanjenju količine rada zbog tehničkog napretka, primerenoj organizaciji društvenog života uz suzbijanje degradacije sela i urbanih centara.⁸ Takav koncept je mnogo više u skladu sa Deweye-ovom koncepcijom demokratije kao načina života, nego što je čisto političko-institucionalno određenje demokratije.

Ali treba izbeći i fetišizaciju demokratije, koja se takođe mora kritički preispitivati. Jedan od najoštrijih kritičara savremene demokratije je svakako John Keane, koji konstatuje da demokratija danas prolazi kroz duboku krizu legitimiteta (Isto, str. 126). On to argumentuje odsustvom kontrole političke moći koja nije odgovorna građanima i kršenjem vladavine prava. Po Keaneu postoji prisustvo „represivnih državnih aparata“ (86), koji proširuju sferu države na račun civilnog društva i saobražavaju medije diktatu državnih interesa. Keane ne idealizuje ni civilno društvo, ali odlučno poručuje: demokratija je danas u krizi.

A Gesine Schwan se pita: može li se uopštiti zapadnjački obrazac identiteta/demokratije koji ističe, prvenstveno, samostalnost individue (primarnost koncepta građanskih prava i sloboda) nasuprot grupi/društvu? (Isto, str. 118)

Quigley takođe upozorava na rastuće nezadovoljstvo plodovima demokratije, zato što demokratija nije donela opšti materijalni prosperitet i političku stabilnost. Ukažimo samo na proširenje zona siromaštva u svetu i na sve veći jaz između bogatih i siromašnih zemalja, te da fenomen umiranja od gladi nije rešen u mnogim delovima sveta; ili podsetimo na razbuktavanje sve većeg

8) J. Dellore: *Levica menja* Corriere della sera, Politici, 18. decembra 1995, str. 6

broja takozvanih lokalnih ratova, koji odnose milione života zbog verskih, etničkih i ideoloških sukoba. Po Quigley-u savremena demokratija je donela promene sa mnogim neizvesnostima koje nameću takmičenje i proizvodi „dobitnike“ i „gubitnike“. Pored toga, on govori o „nezrelosti“ mnogih institucija demokratije koje se nisu oslobodile nekih antidemokratskih praksi iz prošlosti, kao što je tendencija ka centralizaciji institucija i centara odlučivanja (Isto, str. 104).

Teškoće savremene demokratije najbolje se očituju kada se, po rečima Quigley-a, demokratija sagledava u smislu efekata na individue, njihovog uticaja na institucije i efekata na celinu društva (26).

Koja, dakle, pitanja nije uspela da usaglasi i razreši savremena demokratija?

To je, svakako, stari problem, koji je postavio još John Stuart Mill, kako uspostaviti ravotežu između individualne nezavisnosti i društvene kontrole. Odnosno, problem ravnoteže između individualnih sloboda i odgovornosti prema zajednici, kao i društveno regulisanje tog balansa; tj. dokle može da ide društvena kontrola u intervenisanju da se taj balans uspostavi? Dellore podvlači da se mora staviti naglasak na slobodu koja ne može biti odvojena od individualne odgovornosti i od solidarnosti. Ili, kako kaže Kornelius Kastorijadis, sloboda je aktivnost koja samoj sebi postavlja granice, što je još uvek veliki problem demokratije i individualizma.⁹ On piše: „Liberalno jednoulje kojem niko ne sme da se suprotstavi, jedinstveno je utoliko što je prvo integralno mišljenje.“ Drugim rečima, apsolutizacija građanskih prava i sloboda, koja isključuje solidarnost i pravednost u raspodeli bogatstva i moći, dovodi do novih problema, za koje postojeći model demokratije nije ponudio odgovore.

Stephen Chilton piše o neophodnosti povezivanja mikro-aspekta – na nivou individua – i makro-aspekta – na nivou institucija, kada se stvaraju strategije za razvoj modernog društva, jer su individualne i institucionalne promene međuzavisne¹⁰. Nije li

9) K. Kastorijadis: *Zaustaviti plimu bezumlja*, Mostovi, br. 115, 1998, str. 253-256

10) S. Chilton: *Defining Political Development*, Rienner Publishers, London, 1988, str. 6 i 9

institucionalizacija individualnog i društvenog života i delatnosti otišla predaleko, ne ostavljajući dovoljno prostora za individualizaciju Ledbenswelta (sveta života)? Pogledajmo samo savremenu arhitekturu, koja superiorno stavlja kriterijum funkcionalnosti iznad i estetskih kriterijuma i potrebe za individualnu raznolikost i za susedskim zajedništvom, te kuće liče na krletke više nego na domove u kojima se obavlja raznovrsan i prijatan život.

Na problem sukoba između individualne slobode i potrebe da se stvori identitet nove države u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi ukazao je Michnik, kada piše da su u šoku izazvanog slobodom u postkomunizmu ljudi izgubili garancije, hijerarhije vrednosti i žive u društvu koje je frustrirano i ne zna šta će sa slobodom.¹¹ I umesto da se koncentriše i iskoristi nova energija oslobođenih građana za kreativni potencijal u definisanju najadekvatnijeg modela demokratizacije, usaglašenog sa društvenom i kulturnom tradicijom tih društava (na primer, tradicionalna iskustva čehoslovačke demokratije), brzopleto se pribeglo pukim imitacijama iz vremena *laissez-faire* ekonomije i nekritičkoj apsolutizaciji liberalne teorije.

Ali tu se suočavamo i sa opštim problemom, a ne samo vezanim za zemlje u tranziciji, na koje ukazuje Kastorijadis govoreći o tome da čitav politički život danas nastoji da oduči građane od upravljanja i da to preda stručnjacima, drugim rečima da vlast politokratije zameni tehnokratija. Problem radničke i političke participacije je bio vrlo aktuelan u Evropi 1970-1980-ih godina, a danas se sve više potiskuje i demokratija se svodi, s jedne strane, na izbor političkog predstavnštva, a sa druge, na stručne ekspertize, koje isključuju mogućnosti da građani formulišu i izraze „opštu volju“ kao načelo demokratskog upravljanja. U Jugoslaviji je reč „samoupravljanje“ potpuno proskribovana i kao demokratske institucije priznaju se samo parlament, političke partije i ekspertске vlade, što znatno ograničava domen i inače nerazvijenog civilnog društva. Aktivnost građana se, na taj način, svodi na periodično učešće na izborima i na vaninstitucionalne inicijative koje se tiču problema svakodnevnog života, a koje često ostaju

11) A. Michnik: *Misliti savremenu demokratiju*, Radio B92, 1995, str. 103

bez stvarnog uticaja na odluke koje donose ili politički ili ekonomski eksperti.

John Strasser, u skladu sa socijaldemokratskim principima, smatra da se demokratski principi moraju proširiti na sve sfere društvenog života, a naročito na demokratsku kontrolu vlasti u oblasti informacija i ekonomske moći.¹²

Još jedna ideja Gesine Schwan zaslužuje pažnju, naime, ukazivanje na *smenu generacija* kao motor društvenih promena u savremenom društvu (129). To je značajan činilac obnove individualnih i društvenih potencijala u razvoju demokratije, naročito u procesu preobražaja iz totalitarizma u demokratiju, kada okoštale strukture moći moraju biti zamenjene novim, svežim kadrovima, koji će se regrutovati iz novih generacija, nekontaminiranih nasleđem prošlosti.

Opravdano je postaviti pitanje, naročito u slučajevima zemalja u tranziciji, ako se ne može osloniti na državu ni na političke partije, ko su agensi promena? Odgovor može biti: civilno društvo, podrazumevajući, pored institucionalnih agensa promene, i sve vaninstitucionalne forme koje obuhvataju Nevladine organizacije i druge društvene organizacije i pokreti u koje se uključuje veliki broj građana svojim inicijativama i javnom kontrolom vlasti i političkih partija. Ali su delovi civilnog društva često fragmentizovani i nije lako objediniti sve raznolike interese i orijentacije, osim u takvim kriznim vremenima (kao što je slučaj sadašnje Jugoslavije). Međutim, upozorava Robert Kaplan, ako društvo nije u osnovi zdravo, demokratija se suočava sa velikim rizikom i teškoćama.¹³ Demokratski procesi tada mogu da dovedu do razbuktavanja nacionalizma, što se u bivšoj Jugoslaviji i desilo, ali i do sve veće nestabilnosti pravnog sistema (fenomen mafije i rastućeg kriminala) i nesigurnosti građana. Postavlja se problem: kako se boriti demokratskim sredstvima protiv nastalih antidemokratskih posledica, pogotovo ako takve pojave predstavljaju osnovu vladajućeg sistema? Mislim da sadašnja previranja u Jugoslaviji,

12) J. Strasser: *Socijaldemokratija – doktrina, uloga i položaj u zapadnoj Evropi*, u B. Marković: *Socijaldemokratija u Evropi danas*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 1996, str. 9

13) R. B. Kaplan: *Was democracy just a moment*, rukopis, decembar 1997, str. 2

koja pokazuju da još uvek nema jasno artikulisanog stava kako izaći iz postojeće sve dublje krize, potvrđuju da ni koncept demokratije nije čarobni štap koji automatski rešava mnoge nove probleme i da i sam pojam mora biti mnogo preciznije i adekvatnije definisan.

Utoliko pre, da se vratimo na shvatanje Kaplana, da danas demokratija u najrazvijenijoj zemlji, u Americi, doživljava veći rizik nego ikada ranije, jer kaže Kaplan: „Ironija je da dok propagiramo našu verziju demokratije u inostranstvu, ona nam beži iz ruku kod kuće” (Isto, str. 10). Problem se očituje, pre svega, u tome, što demokratija ne podstiče samopouzdanje građana u vlastite sposobnosti da budu aktivni sudionici demokratskih procesa i da učestvuju u kontroli vlasti, već ih sve više orijentiše na konformizam i pasivno podržavanje odluka demokratskih institucija, koje sigurno nisu nepogrešive i imune na slabosti političkih utakmica u borbi za moć. Stoga Giddens s pravom govori o potrebi „demokratizacije demokratije“, podrazumevajući s jedne strane, proširivanje arene personalnog života, a sa druge, rekonstrukciju pojma solidarnosti na nivou porodice i šireg civilnog društva/kulture.

Opravdano je shvatanje da demokratija zavisi od kvaliteta građana, tj. od njihove demokratske svesti i mentaliteta, jer se najbolje demokratske institucije mogu izvrnuti u svoju suprotnost ako ih građani ne osmisle i ne upotrebe za ostvarenje demokratskih ciljeva. Zato je veoma važna i analiza mentaliteta populacije u proučavanju stepena demokratizacije jednog društva, budući da se sa nasledenim autoritarnim mentalitetom ne može obezbediti demokratsko funkcionisanje novih institucija.

Može se zaključiti da u ovim burnim vremenima i problem demokratije podleže preispitivanju, utoliko pre što proces globalizacije nameće nove dileme i kontroverze i u tom kontekstu demokratske institucije dobijaju izmenjeno značenje, budući da se koncepcija suvereniteta nacionalnih država dovodi u pitanje u ime prava transnacionalnih kompanija, a pod maskom poštovanja univerzalnih ljudskih i građanskih prava i usaglašavanja lokalnih i globalnih procesa (o ovome se opširnije razmatra u tekstu o globalizaciji). Treba, stoga, kritički proceniti postojeće koncepcije demokratije u kontekstu liberalnog nasleđa i razraditi ideju demokratizacije demokratije u novim uslovima.

Glava II

Demokratija i novi kvalitet života

Ako pođemo od toga da je demokratija način života, a ne samo politička kategorija koja obezbeđuje niz procedura za upravljanje, ili još uže, kada se demokratija identifikuje sa tržišnom ekonomijom, tada postaje fundamentalno pitanje kakav sadržaj života omogućuje uređenje koje se naziva demokratskim i da li se kvalitet života u takvom uređenju razlikuje od drugih nedemokratskih društvenih poredaka. Zbog toga se u okviru rasprave o demokratiji mora uključiti razmatranje kvaliteta života i ustanoviti u čemu je taj kvalitet nov, odnosno, potrebno je procenjivati stupanj razvijenosti demokratije ne samo prema kvalitetu života koji projektuje i pruža, već, moglo bi se reći, prvenstveno prema tome. U mnogim raspravama o demokratiji to je, međutim, potpuno izostalo i problemi se svode na tehnička ili institucionalna pitanja, kao da su procedure i institucije same sebi svrha, a ne sredstvo da se podigne kvalitet života na onaj stupanj koji će omogućiti dostojan život građana.

Šta pojam „kvalitet života“ podrazumeva? R. G. Wilkinson smatra da se pojam kvalitet života odnosi na subjektivno osećanje ljudi o vlastitoj dobrobiti, ali nije sinonim za materijalni standard života, jer po mišljenju ovog autora zdravlje je bolji pokazatelj kvaliteta života nego prihod i GNP (Wilkinson, 1996, 215). Tome se može dodati da iskustvo nezaposlenosti, kao psihološki a ne samo ekonomski fenomen, takođe spada u indikatore kvaliteta života (mnoge sociološke i psihološke analize pokazuju kako nezaposlenost utiče na osećanje gubitka društvenog statusa i osećanja nepotrebnosti i gubitništva).

Može se istaći hipoteza da postoji labava veza između ekonomskog razvitka i kulture, kao i psiholoških promena u pogledu

uticaja na kvalitet života. Ali su kulturne posledice najčešće zane-marene, mada su kulturni uslovi važna pozadina koja oblikuje tip i prirodu kvaliteta života. Iz tih razloga, ekonomski razvoj treba da uključi i pojam *emancipacije*, koji pretpostavlja složeni proces civilizovanja društvenih i životnih uslova, kao što ističu neki au-tori.

Kvalitativne promene u toku istorijskog razvitka pretposta-vljaju mnogo više promene kvaliteta života nego čisto kvantitati-vni ekonomski rast, tj. ekonomski rast ne sme biti cilj po sebi, već u funkciji društvenog i personalnog razvoja. Dakle, društvena i materijalna emancipacija moraju biti usaglašene. A to znači da se socijalna politika ne može svoditi samo na ekonomske ciljeve, već mora da uključi i ciljeve u oblasti obrazovanja, zdravstvene brige, politike zapošljavanja itd, imajući u vidu njihov uticaj na *socijalnu pravdu*. Drugim rečima, osnovni cilj promene kvaliteta života nije prosto unapređenje materijalnog blagostanja stanovni-štva, već i napredak u kulturnom i psihološkom smislu.

Ekonomija, siromaštvo i nejednakost – kako utiču na kvalitet života

Anthony Giddens piše o tome da savremena društva doživlja-vaju ogromne promene, budući da društva više nisu organizovana na principu proizvodnje već na principu potrošnje. *Konsumerizam* je ključni aspekt savremenog društva, konstatuje Giddens (A. Giddens, 1991). I Wilkinson ističe činjenicu da „širenje tržišta vodi ka tome da se shvati da celokupno ljudsko ponašanje izvire iz egoistične želje da se maksimizira potrošnja“ (Isto, 211).

Međutim, postoji život izvan tržišnog prostora: činioci okoli-ne, socijalna interakcija, međuljudski odnosi; postoje psihološki efekti tržišne utakmice, kao što su osećanje depresije, gorčine, straha, ljutnje, zabrinutosti za posao, osećanje nepotrebnosti i bes-pomoćnosti, jednom rečju, osećanje „biti gubitnik“ – a sve to po-goršava kvalitet života.

Kako u svim tim okolnostima ekonomski uslovi utiču na kva-litet života? Kakva je uloga razlika u prihodima i njihovoj distri-buciji u tom kontekstu? Mora se odmah reći, da ne postoji

direktan odnos. Wilkinson daje primer za tu hipotezu upoređujući Švedsku i Japan. Mada su ove zemlje dosta slične u pogledu malih razlika u dohotcima, one su vrlo različite u tom smislu u kojoj se proporciji GNP odvaja za socijalne potrebe: dok je u Švedskoj ta proporcija vrlo visoka, veća nego u bilo kojoj drugoj zemlji, u Japanu je niska (213). A to se može objasniti ulogom koju igra država socijalnog staranja u različitim zemljama. Mada je tačno da viši životni standard obezbeđuje povećano osećanje sigurnosti i utiče na to da nestanu brutalni aspekti života, kao i strahovi. Ali je opravdano postaviti pitanje da li kontinuirani rast ekonomskog bogatstva rešava sve ljudske probleme.

Ako životom dominira ekonomija, kako na društvene potrebe utiče porast sukoba između činilaca ekonomskog sistema i ispunjenja socijalnih potreba – pita se Wilkinson. Na to pitanje se može odgovoriti analizom opadanja snage države socijalnog staranja, jer je time ugrožen celokupni kvalitet života, budući da je prenaglašen sebični interes i stvaranje profita. U liberalnoj teoriji jednakost je podređena individualnim građanskim pravima i slobodama. Pitanje je, međutim, mogu li se jednakost i sloboda odvojiti, naime, da li građani mogu da osvoje i praktikuju slobodu ako su ekonomski lišeni osnovnih sredstava za život i ne mogu da zadovolje ni elementarne potrebe. Istraživanja u različitim društvima potvrđuju da je nejednakost tesno povezana sa pogoršanjem kvaliteta života (na primer, kada se pojačava društvena nejednakost i diferencijacija, javlja se viša stopa smrtnosti, stopa alkoholizma, ubistava, narkomanije, nasilja. Stoga se može utvrditi korelacija između distribucije prihoda i mortaliteta, ali je tu umešano mnoštvo drugih socijalnih činilaca, o kojima je bilo reči, kao što su kvalitet zdravstvene usluge i negativna psihološka stanja). Podaci pokazuju da su društva koja su usklađenija u pogledu jednakosti društveno kohezivnija nego druga, jer je nejednakost pogubna za personalni razvoj, a ako su bolesne individue, bolesna je i populacija. Prema tome, nije potvrđeno da jednakost umanjuje ekonomski rast, naprotiv, pokazuje se da je rast brži tamo gde ima više jednakosti (Wilkinson, 224), budući da nejednakost nameće ogromnu cenu ekonomiji i društvu, pošto siromaštvo uslovljava nesigurnost i frustraciju, te su radnici manje produktivni. S druge

strane, stalna konkurencija proizvodi antagonistička osećanja prema drugima i svi su povređeni i ljuti, a kao posledica dolazi do pogoršanja socijalnih odnosa.

Drugi aspekt promene koji se naglašava u literaturi je porast ljudske intervencije u uslove društvenog života, zbog čega život postaje „rizičan posao“, što Giddens naziva „proizvedenom nesigurnošću“, uzimajući u obzir brojne oblike pretnji opstanku čovečanstva (nuklearno oružje, zagađivanje okoline i sl). U razvijenim zemljama ljudi su sve više svesni kontrasta između materijalnog uspeha i socijalnih grešaka modernog društva, što podseća na to da prioritet treba dati društvenim potrebama.

Modernost/Postmodernost i novi kvalitet života

Tradicionalno društvo je doživelo izazov kada je savremeno društvo promovisalo globalnu kosmopolitsku kulturu i stil života. To je „post-tradicionalni društveni poredak“ ali to ne znači da tradicija nestaje; ona ili postaje otvorena za ispitivanje ili se brani na tradicionalistički način kada nastoji da sačuva dati niz doktrina i proizvodi *fundamentalizam* religije, etniciteta, roda. Giddens kaže da u detradicionalizovanom društvu individue moraju da filtriraju i sortiraju informacije koje su relevantne za njihovu životnu situaciju i obezbeđuju uslove za veću autonomiju akcije (Giddens to naziva „socijalnom reflektivnošću“).

Kao revolt na tradicionalizam, moderno društvo slavi dinamizam, promenu, novinu, mobilnost u društvu i diskontinuitet u svakodnevnom životu (J. Habermas, 1979). Shodno tome, kultura prožima vrednosti svakodnevnog života i orijentiše se na takozvani *svet života*. U post-tradicionalnom društvu rekonceptualizuju se osnovni pojmovi. Personalnim identitetom ne dominiraju više klasa, starost, rod, etnicitet (Abbott, 1998, 130), mada se ova tvrdnja može dovesti u pitanje, naročito kada je reč o etnicitetu.

U postmodernom društvu važan je niz modela, koji kontinuirano menjaju stilove i vrednosti, budući da se dati standardi shvataju relativistički. Mediji postaju onaj pravi izvor kojim se stvara „image“ o stvarnosti, tj. veštačka slika o virtuelnoj stvarnosti, koja je iskrivljena i udaljena od stvarnosti. Postmodernu eru karak-

teriše *informatičko društvo* kao rezultat elektronske tehnologije. To je Franeois Lyotard nazvao „cyberculture“. Naše svakodnevne aktivnosti su pod pojačanim uticajem događaja sa druge strane sveta, piše Giddens, što je rezultat procesa globalizacije.

Obično se smatra da globalizacija predstavlja most između različitih svetova koji su povezani izvesnim univerzalnim vrednostima, prevazilazeći partikularnost različitih kultura. Kao univerzalne vrednosti smatraju se sledeće: individualna ljudska prava i slobode, privatna sopstvenost, tržišna ekonomija sa principom opšte konkurencije, demokratska uprava koja se zasniva na vladavini prava, masovna kultura koja je zajednička celokupnoj populaciji širom sveta. Dakle, globalizacija znači stvaranje šire zajednice i kulturne interakcije na globalnom nivou, podrazumevajući socijalne odnose na distanci sa lokalnom kontekstualizacijom. Ali kako to utiče na kvalitet života?

Jedan autor napominje da globalizacija menja prirodu ljudskih veza u tom smislu da raste međuzavisnost naroda i da se pojačava svest o zajedništvu ljudskog života, kao i o zajedničkim rizicima (R. Kilminster, 1994). Ali budući da se globalizacija ne dešava samo u ekonomskom polju već i u politici i kulturi, ona se proteže na celinu ljudskog života: globalne sile strukturiraju naše svakodnevno iskustvo, ali postoji uvek i lokalni otpor koji proizvodi ambivalencije – između partikularnog i univerzalnog, unifikacije i diversifikacije, standardizacije i individuacije.

Međutim, globalni svet ne znači isto za sve, jer se različito tumači i doživljava: može da se shvati kao novi imperijalizam, ili kao gubitak suvereniteta i identiteta. Ljudi se suočavaju sa ozbiljnim pitanjem: kako da nastave da žive svoj svakodnevni lokalni život (sa specifičnom tradicijom) pod globalizovanim kišobranom? Drugi problem koji ljudi treba da reše u različitim delovima sveta odnosi se na to ko dobija najviše beneficija u procesu globalizacije, da li globalizacija pomaže da se reši problem jake podele između bogatih/razvijenih zemalja i siromašnih/nerazvijenih. Prema statističkim podacima jaz između bogatih i siromašnih sve se više širi (videti podatke u tekstu o globalizaciji) – i to je razlog zašto su pokrenuti masovni antiglobalizacijski protesti u Sijetlu, Londonu, Vašingtonu, Đenovi i drugde.

Pitanje koje takode treba postaviti je da li „evrocentrizam“ slabi pod uticajem globalizacije? Da je odgovor negativan vidi se po tome što ne-evropske zemlje izražavaju jak revolt protiv tendencije „Westernizacije“ socijalnih modela i standarda koji se nameću celom svetu kao jedina „moderna alternativa“.

Problem identiteta se takode menja i razumno je postaviti pitanje: ne gubimo li svoj identitet – personalni, komunalni, nacionalni i kulturni pod uticajem procesa globalizacije i koji se novi identiteti javljaju? Sve više smo informisani šta se događa na drugoj strani sveta, ali često ostajući potpuno ravnodušni prema onome što se događa „kod kuće“, jer gubimo osećanje solidarnosti sa susedima i postajemo autistični. A kao posledica je smanjeno osećanje pripadanja konkretnoj zajednici. Može se reći da je to jedan od razloga za obnovu nacionalizma kao sredstva da se sačuva osećanje identiteta, budući da se u naciji gleda, suprotno globalnoj zajednici, najadekvatnije mesto da se izbegne kako izolacija tako i apstrakcija koju nudi koncept globalizacije.

Pošto modernizacija pretpostavlja tri trenda: globalizaciju, pluralizaciju i relativizaciju (J. P. Amason, 1990), kvalitet života u potpunosti menja svoju prirodu u odnosu na tradicionalno i industrijsko društvo. Kada su suočeni sa pluralitetom opcija, individue su u poziciji da neprestano vrše izbor, ali budući da je sve relativizovano – što je karakteristika postmodernizma – oni osećaju da gube tle pod nogama koje bi im omogućilo da oforme svoje mišljenje i da strukturiraju svoje akcije. Stoga dolazi do ambiguiteta kao značajnog dela modernih životnih stilova koji su pluralni, ali istovremeno uz postojanje tendencije da se proklamuje baš jedan uzor kao istinski univerzalan i da se očekuje od svih da se tome konformiraju. Na primer, kada se koncepcija građanskih prava nameće društvima širom sveta kao jedino univerzalno merilo „dobrog života“, uprkos drugih vitalnijih problema u mnogim zemljama (umiranje od gladi, razne neizlečive epidemije, na primer, od side u Africi, itd), koje bogate zemlje nisu ozbiljno nastojale da reše.

Pluralitet stilova života znači takode želju da se izbegne fiksacija (Z. Bauman, 1996) i naglasi mobilnost i dinamizam na račun stabilnosti koja je neophodna za određivanje identiteta. Ali i sam pojam identiteta postaje dinamičan i ukazuje na kontinuiranu

fluktaciju od jedne faze identiteta ka drugoj, bez okončanja procesa identifikacije („otvoreni identitet“). I pored porasta nacionalizma ljudi se ne identifikuju samo sa etničkom grupom već i sa profesijom, polom, klasom, generacijom, a čineći tako često dolaze u koliziju sa različitim potrebama i zahtevima. Znači da se pluralitet opcija može videti i iz negativnog ugla kada proizvodi konfuziju, a naročito u sklopu relativizacije vrednosti.

Sve ovo pokazuje da su stare navike i vrednosti uzdrmane, vrlo često bez nadoknade jasno omeđenim novim vrednostima i da je formiranje individualnog, grupnog i komunalnog identiteta otežano. Čovek se nalazi u modernom društvu pred obiljem i materijalnih i drugih mogućnosti, ali u jednom virtualnom svetu koji ne nudi uvek i načine kako da te mogućnosti postanu dostupne i kako da se izađe iz lavirinta pluralnih zamki. Dinamika je često tako intenzivna i nameće brze promene, psihološki teško shvatljive i prihvatljive, da nedostaje čvrsto uporište u izvesnoj stabilnosti koju podrazumeva proces formiranja identiteta i stoga ljudi često ne znaju da odgovore na pitanje ko su i gde pripadaju. To ne znači da takozvani otvoreni identitet sprečava unapređenje kvaliteta života; u stvari, identitet nije nešto statično i zauvek dato budući da individue, društva i kulture imaju osobinu da se razvijaju i menjaju, ali neka uporišna tačka pripadanja i okvir orijentacije moraju biti jasno određeni, da se smisao ljudskog života ne bi izgubio u apstrakciji.

Novi kvalitet života i demokratija

Novi kvalitet života je istovremeno i pretpostavka i test stepena razvijenosti demokratije. Ako demokratiju shvatimo kao legitimnost revolta protiv bede i nepodnošljivih ljudskih uslova, kao što su glad, represija, strah od vlasti ili od života i sl, onda se kao osnovni zahtev nameće unapređenje kvaliteta života, podrazumevajući i širenje jednakosti, na šta upozorava Ernesto Laclau-a (E. Laclau, 2000) i pretpostavlja emancipatorski i civilizatorski efekat u smislu da ne postoji definitivna određenost društvenog poretka, koji treba da usaglašava nužnost i slobodu. Kornelius Kastorjadis definiše demokratiju kao projekt individualne i

kolektivne autonomije, naime, kao takav projekt društva u kojem svi građani imaju priliku da učestvuju u izgradnji zakona relevantnih za društvo (K. Kastorijadis, 2000, 11). A to pretpostavlja ne samo radikalnu promenu društvenih institucija nego i značajno menjanje stavova individua prema institucijama i javnim poslovima, za šta je preduslov socijalna i politička jednakost. Ali, takođe, i ponovo probudeno poštovanje prema zajednici i solidarnosti, kao što naglašava Giddens (A. Giddens, 1994).

Charles Taylor shvata demokratsko civilno društvo kao mrežu autonomnih asocijacija koje su nezavisne od države, koje povezuju građane zajedničkim interesima (Ch. Taylor, 2000, 10). To znači da je kamen-temeljac demokratije autonomija društva u odnosu na državu, podrazumevajući ograničavanje moći koju populacija treba da kontroliše.

U kontekstu globalizacije koncept demokratije se mora proširiti u smislu prevazilaženja granica jedne civilizacije, ali i otvaranja civilizacijske perspektive, koja povezuje različite civilizacije, pokazujući da su ljudska bića međusobno više slična nego različita u izvesnim fundamentalnim sferama života, na primer, u pogledu sposobnosti za izražavanje emocija, osnovnih potreba, u traženju moralnih odgovora na zagonetke života, u pogledu sposobnosti za univerzalne delatnosti, u pogledu izvesnih estetskih ukusa, kao i posedovanja životne filozofije (Fernando Savater, 2000, 7). A to nas upućuje da tragamo za izvesnim fundamentalnim civilizacijskim karakteristikama među različitim civilizacijama, koje bi doprinele unapređenju kvaliteta života. I kao što Savater dodaje, nije reč o modelima već o traganju za slobodom (10). Što znači da bi različite civilizacije morale biti tretirane po istim kriterijumima, odnosno, da ni jedna ne može biti nametnuta kao superiorni model.

Demokratija se ne može razviti dok se individue ne transformišu u *gradane*, što dovodi do promene njihovog socijalnog statusa i njihove psihologije, a to podrazumeva stvaranje zajednice sa sasvim drugačijim načinom i stilovima života. *Socijalno* građani su po definiciji autonomne, nezavisne ličnosti koje se mogu koristiti svojim slobodama da bi unapredili svoj kvalitet života. A promenjeni način života postaće prava osnova za građansko

izražavanje dužnosti i odgovornosti. Građani su poštovani članovi društva čija dobrobit mora biti primarni interes demokratske vlade, čiji partneri postaju građani koji svojim učešćem pomažu u rešavanju važnih društvenih problema.

Psihološki građani menjaju svoju fizionomiju i razvijaju mnoge sposobnosti koje su ranije bile potisnute, kao što su: refleksivno mišljenje, sposobnost selekcije informacija i izbora između različitih opcija, samopouzdanje, racionalnost ali koja nije lišena emotivnosti i sposobnosti za empatiju, sposobnost da se bira sopstveni identitet bez oslanjanja na neki apsolutni autoritet (bilo da je reč o naciji, državi ili vođi).

Bez građana i njihove aktivnosti ne može se izgraditi dobar demokratski poredak, jer demokratija nije zasnovana samo na vladavini prava i na demokratskim institucijama već i na participaciji građana i njihovoj podršci demokratskoj politici, ili na otporu nasilju i kršenju zakona i ustava sa strane vlade. Dobra vlada podrazumeva postojanje građanske svesti o društvenom i komunalnom interesu i spremnosti građana da igraju aktivnu ulogu u njihovoj primeni. A to podrazumeva osećanje solidarnosti da bi se izbeglo ispoljavanje egoističkog interesa koji umanjuje senzibilnost prema zajednici. S druge strane, demokratska zajednica mora ponuditi građanima takve uslove koji omogućuju nov kvalitet života u kojem će doći do izražaja sve navedene i novoprobudene sposobnosti građana, naroda i civilizacija. A sam pojam građanina predstavlja novi kvalitet, kao subjekt sopstvenog života i istorije.

Kad se sve rečeno uzme u obzir, novi kvalitet života podrazumeva da se obnavlja zajednica u kojoj može biti rođen građanin u kontekstu različitih kultura, ali sa jednom zajedničkom crtom, naime, da postoje uslovi za autonomne aktivnosti individua i društvenih grupa, koji će stvarati novi ljudski ambijent shodno meri ljudi i žena kao ljudskih bića.

Reference

- Abbott D: *Culture and Identity*, Hodder & Stoughton, 1998
- Alexander J. C. & S. Seidman (eds), *Culture and Society, Contemporary Debates*, Cambridge University Press, 1990
- Amason J. P: *Nationalism, Globalization and Modernity*, u M. Featherston (ed), *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, SAGE, London, 1990
- Bauman Z: *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity*, u Hall S. & Paul du Ga (eds), *Questions of Cultural Identity*, SAGE, London, 1996
- Giddens A: *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, 1991
- Giddens A: *Behind Left and Right, The Future of Radical Politics*, Polity Press, 1994
- Habermas J: *Communication and the Evolution of Society*, Heinemann, London, 1979
- Kastoriadis K: *Mašta, kritika i sloboda*, Republika, No. 248, 2000
- Kilminster R: *Globalization as an Emergent Concept*, u A. Scott (ed), *The Limits of Globalization*, Routledge, London, 1994
- Laclau E: *La démocratie et la question du pouvoir*, Trans europeennes, No. 17, 2000
- Savater F: *Univerzalnost i njeni neprijatelji*, Mostovi, No. 121-122, 2000
- Taylor Ch: *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000
- Wilkinson R. G: *Unhealthy Societies, The Application of Inequality*, Routledge, London, 1996

Glava III

Konstituisanje građanina i demokratska država

Demokratija i građanstvo su istovremeno rođeni, žive jedno pomoću drugog i ne mogu opstati jedno bez drugog, budući da demokratija nije prosto jedna organizacija upravljanja već takvo ustrojstvo koje pretpostavlja egzistenciju građana kao samosvesnih i samoodgovornih ličnosti, sposobnih da aktivno učestvuju u takvoj upravi i njenim institucijama; i obratno, građanin se ne može roditi dok nisu nastale demokratske forme u procesu društvenog razvitka. Totalitarnim/autoritarnim vladama nisu potrebni građani, naprotiv, one zahtevaju poslušne individue kao podanike države. Stoga je neosporno da demokratija ne može da nastane bez konstituisanja građanina. Dakle, reč je o dva ključna pojma: o demokratiji i građaninu.

Pretpostavke demokratije i njen razvitak

Treba pomenuti dva osnovna principa: 1. politički *suverenitet* naroda kao njihovo pravo na samoodređenje kao naroda i 2. političku *emancipaciju* individua, što podrazumeva takvo ustrojstvo vlasti u kojem građani igraju aktivnu ulogu. Naime, prema rečima Korneliusa Kastoriadisa, demokratija je projekt individualne i kolektivne autonomije. A to znači, da se proces izgradnje demokratije ne završava sa slobodnim izborima za predstavnike vlasti, jer bi u tom slučaju, nastavlja ovaj autor, bila proizvedena „liberalna oligarhija“ koja bi dominirala nad narodom i ostavljala ga u stanju neaktivnosti i privatnosti (K. Kastoriadis, 2000, 13). Nije dovoljno da individue budu jednake pred zakonom, jer ukoliko nisu oslobođene svakodnevnih borbe za opstanak, neće razviti motivaciju

da postanu političke figure i da kao takve budu jednako tretirane u okviru političkih institucija.

Da bi se izbeglo stvaranje nove nomenklature posle demokratskih izbora, što može odvesti u birokratizaciju politike, neophodno je stvoriti takve institucije koje će omogućiti široku participaciju građana u procesu donošenja odluka. Moderno industrijsko i postindustrijsko društvo, koje podstiče strast za dobrima potrošnje (proizvođači komodifikaciju, kako kaže Giddens), ne pruža dovoljno mogućnosti za kontinuirani proces demokratizacije i ne motiviše građane da budu politički aktivni i da daju podršku razvoju strasti za zajedničke ciljeve (K. Kastoriadis, 14).

Komunalno osećanje, međutim, ne pretpostavlja konformizam, kao što se uobičajeno misli, kao put nerefleksivnih i nekritičkih stavova prema konstitucionalnoj strukturi društva; ono je takođe podložno selekciji da bi obezbedilo osnovu za solidarnost koja povezuje ljude u zajednicu. Analize, pak, pokazuju da konformizam ne slabi čak ni u razvijenim demokratskim državama (klasičan primer je analiza ponašanja američkih građana koju je pružio David Riesman u knjizi *Usamljena gomila*, opisujući takav „društveni karakter“ koji dovodi u mnogome u pitanje toliko hvaljeni individualizam). Stoga je razumno postaviti pitanje: da li je individualizam, kao okosnica liberalne teorije, mit i zašto je konformizam individua dobio podršku čak i u demokratskim društvima? Jer demokratski razvoj nije projekt modela već slobode (F. Savater), to jest, mogućnost ljudi da biraju svoj sopstveni put, bilo na individualnoj ili kolektivnoj skali.

To je naročito važno naglasiti kao problem društvenog razvoja u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, kao i u Trećem svetu, što se u vidu pitanja može postaviti na sledeći način: da li je samo imitacija Zapadnog modela društvene strukture i političke demokratije dovoljna da obezbedi demokratsku transformaciju ovih društava? Nema jednog univerzalnog modela koji bi se primenio na sve društvene, političke i kulturne uslove, budući da postoji veliki varijetet kulturnih tradicija širom sveta. Stoga Savater sugerise da umesto da se sledi unificirani model, preporučljivo je da se definiše izvesni „civilizacioni ideal“ koji bi bio na odgovarajući

način primenjen u različitim socijalnim i kulturnim kontekstima (F. Savater, 2000, 14).

Pored različitosti kulturnih tradicija i tipova, treba uzeti u obzir i proces *individuacije*, što pretpostavlja težnju da se dosegne autonomija različitih kultura i članova različitih društava. Jer proces individuacije, kao druga strana identifikacije, hrani i individualnu i kulturnu kreativnost i otvara novi put za demokratski razvitak, što sama identifikacija ne može da postigne, budući da je njen cilj, pre svega, prilagodavanje individua svojoj kulturi. Da bi se postigla individualna i kolektivna autonomija potrebno je izgraditi mrežu autonomnih institucija, nezavisnih od države (a naročito nezavisne medije), kao što Charles Taylor s pravom primećuje. Sve dok se ne konstituišu takve institucije, nepromenjena društvena struktura će nastojati da institucionalizuje sve društvene uloge i da podredi njihove aktere zahtevima države. Iz tih razloga je naročito važno stvaranje kritičke *javne sfere* izvan kanala političke strukture, čiji je glavni zadatak da kontroliše i ograničava monopol moći, da bi se umanjila dominacija političke strukture nad društvenim životom. Prema Tayloru glavni zahtev demokratske države glasi: „Društvo ima pravo i moć da bira i svrgava Establišment u zavisnosti od toga da li on služi društvu ili ne.“ (Ch. Taylor, 2000, 31)

Identitet naroda leži izvan političke strukture, dakle, narodi i individue imaju pravo da kreiraju i rekreiraju, ili da izraze neslaganje sa datim političkim sistemom. Njihov svakodnevni život uključuje varijet činilaca od kojih zavise njihovi identiteti, a to može biti odlučujuće u formiranju njihovih stavova prema sistemu koji obuhvata njihov život.

Značenje i uloga/mesto građanina u demokratskoj državi

Koje se karakteristike pridaju demokratskim državama? To se najkraće može formulisati kao:

- vladavina zakona pred kojim su svi građani jednaki,
- uspostavljanje „pravne države“ koja podrazumeva da sama država postavlja ograničenja svojoj moći,

- podela vlasti, sa posebnim naglaskom na nezavisnosti pravosudnog sistema,
- pluralitet opcija, ideja, verovanja, životnih stilova i vrednosti,
- različitost i toleranciju
- anti-autoritarnost kao važno svojstvo demokratskog mentaliteta, suprotno mentalitetu podanika,
- modernizaciju koja ne uključuje samo ekonomske reforme već i reformisanje svih društvenih institucija koje su nasleđene iz prošlosti,
- civilnu kontrolu organa nasilja (vojske i policije)
- garantovanje individualnih i kolektivnih prava i sloboda svim građanima i društvenim grupama, a posebno marginalnim grupama,
- pravo na „građansku neposlušnost“ ako država radi suprotno interesima većine članova društva,
- otvorenost prema modernizacijskim procesima.

Drugim rečima, demokratija se može identifikovati sa *otvorenim društvom*, koje ima senzibilitet za nove impulse i inovacije, uključujući i otvorenost u pogledu kretanja ljudi i razmene ideja i kulturnih vrednosti.

A šta podrazumeva pojam građanina?

Prvo, treba reći da je pojam građanina politička kategorija, jer se građanin rađa sa modernom nacionalnom državom kao političkom jedinicom i odnosi se prema državi kao političkoj zajednici u smislu *građanstva/državljanstva*.

Drugo, budući da građanstvo ne nosi oznaku jednog prirodnog entiteta, već je stvar izbora, građanin je *slobodna ličnost* u odnosu prema datoj političkoj zajednici.

Treće, to podrazumeva da su pojmovi građanstvo i lična sloboda sinonimi u političkom kontekstu.

Četvrto, konstituisanje građanina podrazumeva razvoj samsvesti ličnosti u pogledu ljudskih/građanskih prava i sloboda, kao i njihovih društvenih dužnosti i odgovornosti.

U tom smislu može se reći da pojam građanina stoji u opoziciji prema pojmu poslušnika države kao njenog podanika, koji je osuđen na neaktivnost i neodgovornost. Građanin, naprotiv,

posedujući slobodu, snabdeven je sposobnošću da se angažuje u dobrovoljnim aktivnostima i da se suoči sa posledicama takvih činova. A to je kvalitativna razlika, a ne samo razlika po stepenu, budući da su ključne vrednosti koje određuju status građanina *sloboda i autonomija*. U tom smislu možemo se složiti sa Hegelom kada kaže da je život građanina vrednost po sebi. Ali nije reč samo o „slobodi od“ pritisaka vlasti i autoriteta, već, pre svega, o „slobodi za“ u smislu aktivne implementacije slobode u procesu učešća građana u javnom životu.

Priroda demokratskog testa je dvostruka: s jedne strane, to je uključivanje građana u društveni i politički život kao kreativnih partnera u politici društvenog razvoja; a sa druge strane, to je pitanje koliko država stimuliše građane da postanu aktivni članovi društva. U tom smislu Charles Taylor govori o potrebi za „*participativnim samoupravljanjem*“.

Šta, dakle, razlikuje građanina od podanika države? Može se reći da je građanin, za razliku od lojalnog podanika, obdaren sledećim karakteristikama:

- samosvešću o ljudskim/građanskim pravima koje država mora da poštuje;
- samopoštovanjem i uverenošću u sopstvene sposobnosti kao ljudskog bića da ostvari svoja ljudska i građanska prava;
- svešću o glavnim ciljevima društvenih institucija u smislu zaštite socijalnih, ekonomskih i političkih prava svojih članova, u službi potreba i interesa građana;
- sposobnošću da izrazi neslaganje sa datim političkim sistemom kada on ugrožava građanska prava, te je *građanska neposlušnost* jedno od fundamentalnih prava i sposobnosti građana.

Dakle, građanin nije puki objekt političke vladavine, već kao slobodna ličnost stiče sopstveni identitet („ja“) i demokratski društveni karakter, koji podrazumeva otvorenost prema alternativama i toleranciju prema različitom, kao i reflektivni i kritički odnos vis-a-vis stereotipnog mišljenja.

Naravno, ovde je reč o „idealnim tipovima“ u Weberovom smislu, koji se ne javljaju u čistom obliku u empirijskoj stvarnosti.

Jer život odstupa od programskih shema. U najboljem slučaju, građani mogu težiti da se približe takvom idealu, nikad ne iscrpljujući borbu za njega, budući da su i demokratija i građanin „change-oriented entities“.

Konstituisanje građanina

Kao autonomna ličnost građanin nastaje posredstvom dijalektičkog procesa *političke socijalizacije* koja ima dvostruki aspekt: na prvom mestu reč je o individualnom prilagodavanju zahtevima sopstvenog društva i integraciji u datu kulturu, tj. o identifikaciji sa sopstvenom kulturom, odnosno, o procesu u kojem individua postaje član svoga društva i kulture; drugo značenje *političke socijalizacije* (u demokratskom društvu) daje podstreka personalnom razvitku i distanciranju od idealnog autoriteta i kulturnog uzora, da bi individua formirala sopstveni identitet, što se razlikuje od proste identifikacije sa društvom i kulturom. Individue u principu prolaze kroz obe faze *socijalizacije*, ali koja će dimenzija prevagnuti, to zavisi kako od individualnih predispozicija tako i od karaktera društvenog i političkog sistema. U demokratskom društvu je neophodno usaglašavanje kolektivnog i individualnog identiteta. Pogubno je za demokratiju ako samo jedna dimenzija ovog procesa dominira nad drugom, što može da vodi ili konformizmu i odsustvu građanske egzistencije, ili „instrumentalnom individualizmu“, koji je najčešće prisutan u potrošačkom društvu.

Politička *socijalizacija* može biti *autoritarna* kada forsira poslušnost prema datim političkim standardima kao glavni princip vladavine, sprečavajući na taj način konstituisanje građanina; i *demokratska* kada podržava nezavisnost individua i njihov kritički stav prema datim uzorima društva, pomažući im da se formiraju kao građani.

Markantna ilustracija prvog tipa je totalitarna država (uključujući totalitarni komunizam), čija je karakteristika, po pravilu, kršenje individualnih prava i sloboda i sprečavanje razvoja građanina (u totalitarnim društvima individue su obespravljene jedinice bez građanske fizionomije; u sovjetskom komunizmu „građanin“ je imao pogrdno značenje); dok je u interesu demokratske države

da oslobodi sve individualne kapacitete i da podstiče stvaranje građana kao slobodnih ličnosti, kao uslov da demokratske institucije mogu skladno da funkcionišu. Može se reći, da je glavna tačka razlikovanja totalitarnog i demokratskog društva u tome da je totalitarno društvo – društvo bez građana u pravom smislu reči, dok se demokratsko društvo ne može konstituisati bez prisustva građana kao glavne pokretačke snage demokratskih procesa.

Ključna razlika između autoritarne i demokratske političke socijalizacije može se najkraće formulisati kao poslušnost/slepa lojalnost naspram autonomije/samosvesne prakse.

Međutim, nisu samo demokratske institucije osnova konstituisanja građana već i neinstitucionalizovani oblici organizacije građanskih aktivnosti (NVO) i niz drugih elemenata *civilnog društva*, koji predstavljaju autonomiju društva vis-a-vis države. U demokratskoj državi slobodni prostor društvenih aktivnosti otvara put za rast i napredovanje individua kao građana, suprotno totalitarnim državama koje svode društvo na državu, blokirajući bilo kakvu društvenu aktivnost izvan kanala institucionalizovane mreže pod kontrolom države. Stoga je proširivanje prostora civilnog društva afirmacija demokratske prirode države budući da omogućuje ostvarenje autonomije kako individua tako i brojnih društvenih grupa.

Kada su stvoreni uslovi za konstituisanje građanina, kakva je uloga individua kao građana?

- Da „rade na sebi“ (Foucault) i podstiču sopstvenu sposobnost da se suoče sa stvarnošću i, ako je neophodno (ako su individualna i kolektivna prava prekršena), da se pobune protiv datog stanja da bi unapredili uslove za slobodan izbor i aktivnosti;
- da razvijaju savest prema sopstvenim dužnostima i odgovornostima pred zajednicom;
- da izgrađuju osećanje zajedništva i spremnost da učestvuju u ostvarenju zajedničkog dobra i solidarnosti;
- da se oslobode konformizma i postanu sopstvenost;
- da preuzmu rizik kod opoziva datog političkog rukovodstva ako radi protiv interesa društva i individua.

To znači da i sami građani moraju uložiti napor da razviju svoje sposobnosti koje omogućuju da se formiraju kao građani, jer proces njihovog konstituisanja ne zavisi samo od spoljašnjih uslova, kao što su: demokratski ustav koji garantuje građanska prava i slobode, demokratske institucije (pre svega, pravosudne) koje omogućuju zakonsku zaštitu građanskih prava, demokratski odnosi tolerancije koji pružaju pogodnu atmosferu za slobodno izražavanje individualnih mišljenja i stavova. Država ne može da stvori građanina; ona ako je demokratska može samo da podastre povoljne uslove. Drugi deo posla – prihvatanje datih demokratskih uslova i zahteva i njihovo inkorporiranje u strukturu ličnosti – mora da obave same individue. Budući da egzistencija građanina podrazumeva i rizik distanciranja od autoriteta i preuzimanje odgovornosti za sopstvene aktivnosti, mnogima je udobnije da se sakriju iza maske „smernog građanina“, koji beži od slobode i svu odgovornost prebacuje na drugoga „zaduženog za političko delovanje“. Pojam građanina je povezan sa pojmom slobodne ličnosti, a ličnošću se postaje sopstvenim naporom, upoznavanjem i oslobađanjem svojih kapaciteta, osvajanjem slobode i autonomije, što je smisao Foucault-ovog izraza „raditi na sebi“. Potrebno je, dakle, da individua shvati šta znači biti građanin, koji se ne rada već postaje u procesu individualne i društvene izgradnje i da želi da zauzme poziciju građanina kao subjekta sopstvenog i društvenog razvoja. Taj aspekt konstituisanja građanina obično je van našeg razmišljanja i mnogi se pojedinci žale da nemaju status građana, ne zapitavši se da li i sami snose krivicu za to. Represivno društvo može biti značajan činilac uskraćivanja mogućnosti za konstituisanje građanina, ali i inercija i pasivno predavanje nametnutim društvenim zahtevima, kojima se mnogi prepuštaju, takođe je ne manje važan razlog zašto pojedine individue ne postaju građani. Subjektivni činioci su, dakle, važna komponenta građanske konstitucije i udela individua u demokratskoj transformaciji društva.

Jedno društvo je uistinu slobodno i demokratsko ukoliko obezbeđuje uslove za razvoj građana kao slobodnih ličnosti. Njegove opcije moraju biti otvorene da bi omogućile kontinuirani rast građana i oslobađale njihovu sposobnost da izraze i praktikuju različite individualne inicijative.

Demokratija je u opasnosti kada su građani lišeni svoje subjektivnosti i kada su tretirani samo kao podanici države čija se apsolutna lojalnost bezuslovno zahteva, na račun njihove autonomije; isto tako demokratija dolazi u pitanje kada se slobodne građanske aktivnosti tretiraju kao ilegalne, a individue koje ih praktikuju kao „neprijatelji naroda“ i kao „građani drugog reda“, nasuprot „lojalnim građanima“ koji se konformiraju svim zahtevima represivne države. Kada se država shvati kao super-organizam, a njeni interesi kao „društveni interesi“, koji se nameću interesima celokupne populacije, nema ni građanina ni demokratije. Tada, kao što je primetio Karl Popper, individue postaju prosto „kopije države“.

Demokratska forma nije isto što i demokratski sadržaj, upozorava jedan autor, kada govoreći o iskustvima zemalja u tranziciji primećuje da ove zemlje mogu „da završe u destinacijama koje se razlikuju od onoga što su zacrtale“ (K. Quigley, 1997, 112). U tom pogledu naročito je važno kako je vlast distribuirana. Isti autor zapaža da se u procesima tranzicije pojavljuju izvesne antidemokratske prakse, kao što je tendencija prema centralizaciji informacija i društvenih odluka (104). A to znači da se ne razvijaju uslovi i ustanove za višestruku participaciju građana u procesu odlučivanja, što samim tim guši mogućnost za konstituisanje građanina kao političkog subjekta.

Ovaj aspekt razvoja demokratskog sadržaja je umnogome potisnut u procesu demokratske transformacije, budući da se glavne snage preobražaja usmeravaju na institucije, ne vodeći računa o tome da nove institucije sa ljudima nasleđenog autoritarnog i tradicionalnog mentaliteta reprodukuju antidemokratske sadržaje. Edukacija individua kao građana mora biti važan deo programa demokratske tranzicije, jer je ljudski faktor, može se reći, jedan od odlučujućih činilaca demokratizacije društva, budući da od ljudi, kako u redovima političkih elita, tako i građanstva, zavisi kako će se ostvarivati demokratski projekti. Dakle, tranzicija mora obuhvatiti sociološku, kulturološku i psihološku dimenziju da ne bi došlo do involucije i ponavljanja antidemokratskih tradicija. Dosadašnje iskustvo ne pokazuje da je ovaj proces sveobuhvatan i zato se još uvek ne može odgovoriti na pitanje: kuda idu društva u tranziciji.

Reference

- Allport G: *Basic Considerations for a Psychology of Personality*, Yale University Press, 1955
- Azblaster A: *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1987
- Barbok B: *Three Myths concerning Democracy*, TOD, Newsletter, January, 1996
- Calhoun C. (ed), *Social Theory and Politics of Identity*, Blackwell, Oxford
- Fromm E: *Autoritet i porodica*, Naprijed, Zagreb, 1984
- Giddens A: *Modernity and Self-Identity, Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Oxford, 1992
- Golubović Z: *Ja i drugi*, Republika, Beograd, 1999
- Golubović Z: *Individual and Collective Needs and Constitution of Civil Society*, u N. Skenderović-Čuk & M. Podunavac (eds), *Civil Society in the Countries of Transition*, Subotica, 1999
- Golubović Z: *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd, 1999
- Habermas J: *Communication and the Evolution of Society*, Heinemann, London, 1979
- Held D: *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997
- Keane J: *Civil Society and the State*, VERSO, London, 1988
- Michnik A: *Nade u demokratiju*, Republika, br. 197, 1998
- Mouffe Ch: *Radical Democracy: Modern or Postmodern*, u A. Ross (ed), *Universal Abandoned*, University of Minnesota Press, 1988
- Offe C: *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, *Social Research*, vol. 52, No. 4, 1985
- Quigley K. F. F: *For Democracy's Sake, Foundations and Democracy Assistance in Central Europe*, The Woodrow Wilson Center Press, John Hopkins University Press, 1997
- Schnapper D: *La communauté des citoyens*, Gallimard, Paris, 1994
- Tap P. (ed), *Identité individuelle et personnalisation*, Science de l'homme, Toulouse, 1986
- Taylor Ch: *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, 1994
- Vasović M: *Politička socijalizacija i promene političke kulture*, u *Fragmenti političke kulture*, IDN, Beograd, 1998
- Walzer M: *The Communitarian Critique of Liberalism*, *Political Theory*, vol. 18, No. 1, 1990

Glava IV

Globalizacija sveta – kontroverze, dileme i iskušenja globalizacije

Svet postaje isti na izvestan način ali produžava da bude i duboko i značajno različit. Na različite načine. Ali ono što smo već naučili je da pritisak ka istosti proizvodi vrlo jake reakcije u odbranu različitosti. (Michael Walzer)

Pojam globalizacije

Autori pre svega upozoravaju da globalizaciju treba posmatrati kao višeslojni pojam sa više neusklađenih tendencija u različitim sferama, budući da proces globalizacije ima višedimenzionalni karakter. Tony McGrew objašnjava globalizaciju kao proširivanje, produbljivanje i ubrzavanje svetskih međuodnosa i kao transformisanje društava, kultura i ekonomija razvijenog kapitalističkog sveta i izvan toga (T. McGrew, 1998, 6). A Frederic Jameson povezuje globalizaciju sa postmodernizmom i označava je kao „multinacionalnu fazu kapitalizma“, koja dovodi do zapažene inovacije u tehnologijama komunikacije na višem stepenu modernizacije i do sada neviđene standardizacije sa uništenjem lokalnih razlika, a kao posledica javlja se: veliki kulturni pluralizam, svetski rast popularne demokratizacije, brza asimilacija ranije autonomnih nacionalnih tržišta, masifikacija svih naroda na planeti (F. Jameson, 1998, 54-55). Na sličan način globalizaciju određuje i David Held, kao širenje socijalnih, političkih i ekonomskih aktivnosti izvan granica nacionalnih država i kao transregionalno povezivanje, sa mogućnošću akcije na daljinu i sa razvojem svetskog sistema transporta i komunikacije, odnosno, kao globalnu difuziju

ideja, dobara, informacija, kapitala i ljudi, gde se mešaju globalno i lokalno (D. Held, 2000, 54). Anthony Giddens definiše globalizaciju kao „intenzifikaciju svetskih socijalnih odnosa, koja povezuje udaljene lokalitete i formira događaje koji se dešavaju miljama daleko“, tj. kao socijalne odnose na distanci sa lokalnom kontekstualizacijom (A. Giddens, 1992). Kilminster primećuje da globalizacija menja prirodu ljudskih veza u smislu porasta međuzavisnosti naroda i pojačane svesti o našem zajedničkom ljudskom životu (R. Kilminster, 1997, 257).

Globalizacija se, dakle, shvata kao integracija i stvaranje većih zajednica, tj. kao uspostavljanje odnosa između ranije izolovanih kultura i kao kulturna interakcija na globalnom nivou; drugim rečima, kao potreba da se shvati formiranje sveta kao celine.

Po Robertsonu globalizacija je opšti svetski proces koji teži afirmisanju univerzalnih vrednosti kao zajedničkog sadržaja šire svetske zajednice (R. Robertson, 1990, 18). Ali Chris Brown sa pravom postavlja pitanje: šta je i šta bi trebalo da bude univerzalno (C. Brown, 2000, 460). Da li su to etnocentričke ili po Zapadnom modelu standardizovane vrednosti, ili se uključuju i doprinose drugih civilizacija, gradeći jedan širi univerzalni referentni okvir, koji poštuje jedinstvo u razlikama? Mnogo diskutovani problem je uticaj Zapadnog Weltanschauunga na sadržaj globalizacije. I. Wallerstein u svojoj teoriji sistema primenjuje termin „Zapadni kapitalizam“, što Robertson kritikuje smatrajući da je globalizacija otvorenija i fluidnija i da nije prosto rezultat „Zapadnog projekata“ modernosti i prosvetćenosti (R. Robertson, Isto, 27). Međutim, po mnogim autorima pojam globalizacije je mnogo više povezan sa zapadnom liberalnom teorijom nego što to hoće da prizna Robertson, naročito posle propasti komunizma, kada je opstao jedini relevantni pristup kao izraz generalnih stavova ljudi ovog doba. Iako se često poriče, čini se da globalizacija umnogome označava „Westernizaciju“, jer je nesumnjivo, da po bitnim karakteristikama proizlazi iz liberalne, ili bolje reći, neoliberalne paradigme, koju Giddens (u knjizi *Treći put*) naziva „tržišnim fundamentalizmom“ neoliberala.

Ulrich Beck govori o „ideologiji neoliberalizma“ kao podlozi globalizacije, koja nameće „imperijalizam ekonomičnosti“, tj.

uspostavljanje opšte vladavine svetskog tržišta, što karakteriše kao zaostali ekonomizam i kompleksnost globalizacije svodi na jednu – ekonomsku – dimenziju, kidajući veze između tržišne privrede, socijalne države i demokratije. On to označava kao monokausalni način pogleda na svet, kojim se ne može iscrpiti pojam globalizacije (U. Beck, 1999).

Slično stanovište iskazuju i Alan Scott, naglašavajući da neoliberalni projekt globalizacije forsira takozvano slobodno tržište (slobodno od socijalne i političke kontrole i ograničavanja), uspostavljajući hegemoniju tržišta i krojeći nova prava „pro-tržišnih ideja“. Time se obim demokratskog političkog života redukuje na prilagođavanje upravljanju institucijama tržišta (A. Scott, 1997, 1). I Gillian Youngs ističe da zapadno-centrična globalizacija otvoreno idealizuje pogled ekonomskog liberalizma i izbegava kritičku diskusiju o uzrocima postojane nejednakosti, odnosno o problemu globalnog siromaštva (G. Youngs, 1996, 70). Drugim rečima, promoviše se „slobodno tržište“ kao ideologija i eksportuje standardni oblik američkog materijalnog života, koji se sistematski prenosi na druge kulture u vidu „konsumerizma“ kao sistema (F. Jameson, Isto). Skeptičari sugerišu, piše McGrew, da je globalizacija postala politički zgodan izgovor za primenu ortodoksne neoliberalne ekonomske strategije. Međutim, Scott, ipak, veruje da globalizacija ne proizvodi direktno dominantnu ideologiju, jer se potrošačka kultura ne može subsumirati ni pod jednu ideologiju (Isto, 6), podrazumevajući zajedno sa Margaret Archer, da konsumerizam podrazumeva neutralnost i nepristrasnost, što se može dovesti u pitanje. Čini se da je prihvatljivije mišljenje J. Streeta, da globalna kultura izrasta iz jednog dela sveta – Evrope i Amerike – i da sobom nosi njihovo iskustvo i perspektive (J. Street, 1997, 80); odnosno, da su predstave, a ne samo jezik anglo-američkog regiona preovlađujuće.

Stoga se može postaviti pitanje: da li su vrednosti koje su nasledene iz anglo-američke kulture stvarno univerzalne i prihvatljive za sve kulture, a naročito za one koje imaju sasvim drugačije zaleđe i koje su sačuvalе svoju autentičnost (kao što su milenijumske kulture: kineska, japanska, indijska, južno-američke kulture, kao i afričke)? Za razliku od zapadnih kultura mnoge druge kulture

koncentrišu svoju pažnju više na komunalne nego na individualne vrednosti, na ljudsku solidarnost, na duhovne i religiozne aspekte života nego na materijalne i civilizacijske (u smislu tehničkog napretka).

Iz tih razloga, izvesni autori pretpostavljaju da nova ekspanzija evrocentrizma krije imperijalne tendencije da bi ceo svet unifikovala shodno anglo-američkim standardima. A kada se globalizacija redukuje na evrocentričku perspektivu, sa tendencijom da se nametne širom sveta, bez obzira na činjenicu da mnoge pogleda na svet karakteriše ne-evropska kultura, može se govoriti o ideološkoj funkciji globalizacije, koja postaje „mit“, kao „transmisioni kajiš liberalnih vrednosti (J. Clark, 1997, 2); mada Roberston tvrdi da globalizacija počiva na prihvatanju, na primer, ljudskih prava, interneta, odbacivanja ropstva i osuđivanja genocida (R. Robertson, 1992, 115) – to je, ipak vrlo ograničena osnova za njenu primenu širom sveta, budući da on ne spominje nove tehnologije kao osnovu procesa globalizacije, ni nejednaku distribuciju resursa moći, niti ljudske kriterijume na osnovu kojih bi se procenjivao taj proces.

Stoga, da bi se odgovorilo na pitanje da li se proces globalizacije rukovodi univerzalnim vrednostima, treba razmotriti sledeće probleme: da li je raznolikost kultura instrumentalna ili unutrašnja vrednost; kako globalizacija utiče na konstituisanje slobodnih ličnosti; kako utiče na kreativnost različitih kultura; da li je sama sebi cilj, ili dovodi do novog kvaliteta života. A ovi kriterijumi ukazuju na to da globalizacija pretpostavlja nove veze koje mogu da integrišu različite narode pomoću niza egzistencijalnih vrednosti, koje ne izviru samo iz zajedničkog tržišta ili potrošačkog društva.

Drugim rečima, proces globalizacije ne može biti nezavisan i izvan tradicija posebnih naroda; niti se može primiti prosto imitacijom jednog nametnutog modela, jer ako globalizacija označava, pre svega, apsolutizaciju zapadnog tipa tehničke civilizacije, neće biti sposobna da otvori nove perspektive za kulturni razvitak mnogih naroda u svetu. Pored toga, ona će sprečavati da se dođe do rešavanja nastajuće krize civilizacije, što je naročito problematično kada se fetišizuje tržišna ekonomija, budući da ova nije u

stanju da reši sve egzistencijalne probleme i konflikte u sferi sveta života, koji nema samo ekonomsku stranu već i različite druge dimenzije nesvodive na samo ekonomska sredstva.

Ovde dolazimo na pitanje: ko je subjekt procesa globalizacije, tj. ko definiše ciljeve i prospekte globalizacije. McGrew navodi podatak da multinacionalne korporacije obuhvataju 25-33 posto svetskog proizvoda, 70 posto svetske trgovine i 80 posto međunarodnih investicija (Isto, 6). To jest, 91,5 posto stranih direktnih investicija i 80 posto trgovine događa se u delu sveta u kojem živi 28 posto svetske populacije, piše Doreen Massey i zaključuje: narodi sveta su inkorporirani u globalizaciju na zabrinjavajuće nejednak način (D. Massey, 1998, 5). A Giddens dodaje da je 70 posto svetskog tržišta u rukama pet vodećih kompanija, koje imaju svoja sedišta pre svega u Americi (A. Giddens, 2000, 25).

Kontroverze i dileme globalizacije

Mada globalizacija nije sasvim nova pojava, ona je dobila najveći zamah 1980-1990 godina zahvaljujući brzom razvoju novih tehnologija, koje su omogućile čvršće povezivanje u svetu i pružanje informacija skoro neposredno iz jednog u drugi deo sveta na drugom polu, što podseća na McLuanovu ideju o „globalnom selu“. To je period koji I. Clark objašnjava navodeći paradokse naše civilizacije, koja je: doba nasilja, a istovremeno mira i stabilnosti u izvesnim oblastima; doba koje je unapredilo ideju ljudskih prava, ali isto tako i njihovih najbrutalnijih kršenja u praksi; kao doba stvaranja ogromnog bogatstva, ali i sve većeg jaza u njegovoj distribuciji; kao doba sve veće međusobne povezanosti globalnih događaja, ali i dezintegracije; i kao doba globalizacije i fragmentacije (I. Clark, Isto, 1).

Dakle, na kraju XX veka postojala je očigledna tenzija između globalizacije i relativizacije u smislu dva, čini se, nepovezana trenda – ka integraciji i ka separaciji nacionalnih država, koji mogu usloviti zaoštavanje konflikata i proizvoditi nove ratove. Uprkos procesu unifikacije u modernom „informatičkom društvu“, pojam komunalnog se ponovo sužava, i umesto naglašenog globalnog pogleda, nazire se specifičnost partikularnih grupa suprotstavljenih

„drugom“ (različitosti). To Robertson ističe kao kontroverzu između globalizma („worldism“) i relativizma (99), u kojoj se globalizacija javlja kao forma institucionalizacije dvostrukog procesa: univerzalizacije i partikularizacije, tj. unifikujuće dinamike ekonomskog univerzuma nasuprot diversifikujućoj dinamici političkog realizma fragmentiranih nacionalnih jedinica (I. Clark, 16). To se odnosi na jednu staru dilemu između rivalskih ideja o „jedinstvu sveta“ i „jedinstvenosti individualnih društava“, o čemu je pisao pre mnogo godina Marcel Mauss, a koju moderno doba nije uspjelo da razreši, jer individue i drugi akteri vide i konstruišu poredak sveta na mnogo različitih načina, „uključujući i pokušaj da poreknu da je svet jedan“ (Robertson, 26). Dakle, globalni svet ne znači isto za sve budući da se različito tumači i da pretpostavlja selektivni odgovor na globalizaciju od strane relevantnih kolektivnih aktera, piše Robertson (58). On pretpostavlja „generalnu logiku autonomije“ socio-kulturnih procesa, gubeći iz vida moć globalizujućih sila, koje mogu voditi gubitku lokalnih, partikularnih identiteta i rezultirati u unifikaciji bez različitosti (na primer, jak uticaj američke masovne kulture koja poništava kulturne tradicije drugih naroda). Stoga je opravdano pitanje da li tema „globalno–lokalno“ ne predstavlja antinomije, već komplementarnosti, kao što Robertson pretpostavlja (164), što se može teorijski tvrditi, ali je problematično da li su te tendencije doista harmonizovane u različitim praksama. Jer se ne mogu zanemariti dileme na koje ukazuje Giddens: globalizacija–lokalizacija, unifikacija–diferencijacija i univerzalizacija–relativizacija. Može se prihvatiti Tomlinsonovo mišljenje da „globalni faktori strukturiraju naše dnevno iskustvo o lokalnom“ (J. Tomlinson, 1994, 152), ali postoji uvek lokalni otpor, koji Kilminster imenuje kao „Janusovo lice procesa globalne inkorporacije“ (Isto, 281); a to proizvodi ambivalenciju koju mnogi autori ignorišu kada o globalizaciji govore prvenstveno u normativnom sinislu (kao, na primer, Robertson).

Da li proces globalizacije nužno vodi sintezi partikularističkih i univerzalističkih vrednosti, i da li se procesi standardizacije (kojem globalizacija teži) i diversifikacije (kao lokalni otpor ili interpretacija) događaju simultano i harmonično (kao što Scott veruje)? Biće da je tačnije da „težnja ka jedinstvenosti među uniformnostima“

(Robertson) nije tako lak zadatak, pogotovo ne automatski proces, koji obezbeđuje komplementarnost ova dva trenda, budući da to zavisi od različitih faktora, koji uključuju ne samo unutrašnje nego i spoljašnje činioce (nejednake distribucije moći, uticaj razvijene tehnologije na nerazvijene zemlje, uticaj ideoloških činilaca koji deluju u pravcu „univerzalizujućih vrednosti“ koji se uzimaju zdravo-za-gotovo, itd.).

Iz tih razloga moderne nacije su suočene sa teškim pitanjem: kako da postanu deo „jednog sveta“ a da ne izgube različitost, tj. kako da nastave da žive svoj svakodnevni lokalni život (kulturnu tradiciju) pod globalizujućim kišobranom? Ili kako to kaže Tomlinson: kako da žive sa stvarnim drugim kada su svesni da njihovu egzistenciju uslovljavaju odnosi sa *odsutnim drugim*? (J. Tomlinson, 1994, 152)

Moramo se suočiti sa iskušenjima globalizacije i tražiti odgovor na pitanje koji uslovi neće dovesti do fragmentacije i izolacije kada se promovišu razlike; i kako se ideja globalizacije može usaglasiti sa postmodernim trendom ka relativizaciji i preispitivanju svih tradicionalnih vrednosti i kategorija, kao što su: razum, istina, „opšti interes“ itd? I kakve su konsekvence i na samu ideju globalizacije kada se uzme u obzir odbacivanje „velikih priča“? Ovde se može uklopiti Robertsonova misao o „minimalnom modelu globalizacije“, koji ne konfrontira nužno unifikaciju i diversifikaciju, već teži njihovom harmonizovanju. A to pretpostavlja da svaka kultura ima sopstveni izbor u skladu sa izvesnim globalnim tendencijama i vrednostima, koje ne dolaze samo iz evropske perspektive, već integrišu sva dostignuća različitih tokova razvoja čovečanstva. U tom smislu i Evropa bi imala jasniji uvid u iskustva drugih velikih civilizacija u svetu, inkorporirajući njihove najvrednije ideje u korpus globalnog sistema vrednosti. Međutim, pitanje je da li je Evropa spremna da se otvori prema drugim kulturama koje je do sada manje-više ignorisala. U tom pogledu treba tražiti rešenje za sledeći problem: kako uspostaviti odnos različitih kultura u okviru multikulturne koncepcije kao izraza harmonizovanja razlika u okviru globalne kulture?

Stvar je u tome da ideja globalizacije ima i pozitivnu i negativnu stranu; stoga se ne može uzeti kao razumljivo po sebi da ona

izražava samo progresivnu tendenciju, već se mora i kritički preispitati da bi se ustanovilo koje negativne aspekte može da sakriva u svojoj mogućoj ideološkoj funkciji.

Kada se razmatraju pozitivni efekti globalizacije, svakako je jedna od najuspešnijih oblasti globalna komunikacija koja širi informacije i znanja u celom svetu i povezuje izolovane narode i kulture, afirmišući možda bolje nego bilo koje antropološko istraživanje, ideju o jedinstvu ljudskog sveta u čovečanstvu. Globalna komunikacija dovodi probleme svih ljudi i naroda širom sveta bliže svakome i budi empatiju kao zaštitu protiv rasizma. Zahvaljujući procesu globalizacije imamo osećanje da smo prisutni svuda na svakoj tački zemljine kugle u samom momentu događanja, preko TV prenosa i interneta. Ali, istovremeno, budući bombardovani neprestano brojnim informacijama, nemamo dovoljno vremena da ih kritički procenimo i postajemo skloni da sve nekritički primamo u obliku svetski raširenih stereotipa. Na taj način, može se pojačati i obim dezinformacija i obmane pomoću kanala moderne komunikacije (H. Mowlana, 1997, 230).

Međutim, globalizacija navodi na to da se postave izvesni problemi, naime: da li globalizacija pretpostavlja homogenizaciju nasuprot heteronomizaciji, ili uključuje obe, ali koja sredstva ima na raspolaganju da ih harmonizuje? Da li globalizacija podstiče kulturnu raznolikost ili je ograničava i ako preovlađuje drugo, da li se može shvatiti kao progresivni prospekt, budući da je diferencijacija individualnih i kulturnih potencijala jedno od fundamentalnih ljudskih svojstava?

Tačno je, kao što primećuje Robertson, da smo suočeni sa složenošću univerzalizacije partikularnog i partikularizacije univerzalnog (Robertson, 100); ali kako prevazići te suprotstavljene trendove i postići njihovo usaglašavanje? To jest, kako harmonizovati neophodnu količinu unifikacije u smislu integracije lokalnih kultura, sa potrebom diversifikacije u susret pluralističkim vrednostima i životnim stilovima? Robertson nastoji da ponudi rešenje kada konstatuje da lokalni problemi mogu biti efikasno tretirani tek kada se shvati njihov širi kontekst, a da samo na lokalnom nivou socijalni problemi mogu biti adekvatno rešavani (Robertson, 177). To je doista bilo prihvaćeno u novim socijalnim pokretima,

koji su delovali pod parolom „misli globalno – deluj lokalno“. A isto se može primeniti i na aktivnosti civilnog društva kada su u pitanju ljudska prava, odbrana samo-određenja kao globalne vrednosti, zaštita okoline, itd.

To je možda lakše rešiti na kolektivnom nego na individualnom planu. Zato je potrebno razmotriti kako globalizacija odgovara na bitne dileme modernog čoveka, o kojima piše Giddens, kao što su: unifikacija naspram fragmentacije, bespomoćnost nasuprot dostignućima, autoritet naspram nesigurnosti, personalizacija nasuprot komodifikaciji (Giddens, 1992, 189-200). Da li proces globalizacije potpomogne modernu potrebu za individualizacijom kada uzmemo u obzir da proizvodi i mnoge frustracije, pre svega povezane sa gubljenjem tradicionalnog, lokalnog identiteta, usled čega dolazi u mnogim zemljama do procesa retraditionalizacije, budući da globalni identitet ne nudi okvir za rešenje pomenutih dilema. Stoga se ljudi i narodi okreću ponovo tradiciji da bi u njoj otkrili „primordijalnu lojalnost“ koja obnavlja ranije forme kulturnog identiteta, kao znak propadanja modernosti (J. Friedman, 1994, 86).

Izvesni autori vide globalizaciju samo kao proširenje modernosti – od pojedinačnih društava na svet, tj. kao modernost na globalnom planu (A. Giddens). Mowlana ilustruje tu ideju ukazujući na razliku između tradicionalnog društva, sa pojedincem kao kanalom i primarnim auditorijumom (mala grupa) i sa propisanim sadržajem ponašanja (pravila) i hijerarhijskim izvorima; i modernog društva gde je medijski sistem kanal i gde postoji heterogeni auditorijum (masa) sa vestima kao sadržajem i profesionalnim izvorima, drugim rečima, kao prelaz sa usmenog na masovni komunikacioni sistem (Molwana, 190). Jedan autor, međutim, sugerise drugačije gledište, smatrajući da ideja globalizacije dovodi u pitanje modernu trijadu među-državnog sistema: državni suverenitet, teritorijalni integritet i komunalni identitet (O. Tuathail, 1996, 230), što podrazumeva da globalizacija nije samo nastavak modernizacije već izvestan diskontinuitet, transcendirajući modernost u postmodernoj eri. Sličnu ideju možemo pronaći i u pisanju P. Prestona, koji ukazuje na tri trenda globalizacije: prema post-industrijskom društvu, ekspresivnosti i heterogenosti, kao i prema

različitosti i relativizmu (P. W. Preston, 1997, 85). Ako se post-industrijska revolucija protumači kao revolucija komunikacija i definiše kao „informatičko društvo“, ona naglašava drugačija pitanja od onih u modernizacijskom procesu, koja se orijentišu na rast materijalne proizvodnje i menjanje strukture populacije sa razvojem urbanizacije. Ono što je od primarne važnosti u postmodernoj eri su diversifikacija i relativizacija „velikih priča“, uključujući i sam proces globalizacije. Pretpostavlja se da u postmodernom dobu ništa ne može biti apsolutizovano i lišeno pluraliteta značenja i interpretacija; a to podrazumeva da se globalizacija ne može shvatiti kao unifikacija bez različitosti, niti kao „jedina alternativa“, jer se pluralitet vrednosti mora i na nju primeniti.

Proizlazi, dakle, da se mora razmotriti sva složenost procesa globalizacije i da se sve kontroverze i dileme moraju mnogo ozbiljnije proučavati, da bi se izbegla fetišizacija globalizacije. A to, istovremeno znači, da sva dosadašnja dostignuća Zapadne civilizacije moraju biti preispitana u svetlosti dostignuća i drugih civilizacija i videti šta se od njih može naučiti, da bi se bolje izašlo u susret pomenutim dilemama i njihovom usaglašavanju. Stoga se, prema Robertsonu, moraju definisati „globalni ljudski uslovi“ da bi se ustanovili odgovarajući kriterijumi globalizacije, koji moraju voditi računa o nacionalnim društvima, svetskom sistemu društava, ličnostima i čovečanstvu (Robertson, 27).

Multidimenzionalna sfera globalizacije

Globalizacija se, međutim, ne dešava samo u ekonomskom polju, već i u politici i kulturi i ona je pripremana dugotrajnim opštim procesima: ekonomskim trendom ka liberalizaciji, političkim trendom ka demokratizaciji i decentralizaciji moći i kulturnim trendom ka univerzalizaciji komunikacija i transfera kulturnih vrednosti (M. Waters, 1995, 159). Suprotno autorima koji koncentrišu globalizaciju skoro isključivo ili na ekonomsku sferu (nove tehnologije, konsumerizam, tržište), ili na kulturu (globalizacija simbola, širenje masovne kulture), potrebno je uzeti u obzir sve tri sfere koje su relevantne za globalizaciju, tj. ekonomsku, političku i kulturnu.

U svom *ekonomskom aspektu* globalizacija se ne može analizirati u izolaciji jer ona utiče i na prirodu ljudskog razumevanja, na tipove identiteta i na razvoj društvenog sistema kao celine (Clark, 22). Tehnološki razvitak koji determiniše društvene odnose, koji se zasniva na nauci koja upotrebljava univerzalni jezik, vodi ka većim trendovima konvergencije u industrijskim društvima, namećući međuzavisnost lokalnih, nacionalnih i internacionalnih zajednica i proizvođači „transnacionalne prakse“ (Waters, 17, 30). Dakle, na scenu stupaju transnacionalne korporacije, koje nemaju samo ekonomske efekte, već i političke, povezane sa organizacijom i distribucijom moći.

U procesu globalizacije glavnu ulogu igra tržište koje unifikuje trgovinsku komunikaciju, ali istovremeno ugrožava zajednicu i solidarnost, jer stvara potrošače umesto građana i zamenjuje zajednice „tržišnim centrima“ (N. Chomsky, 1999, 8). Chomsky postavlja dva pitanja: da li je „slobodno tržište“ doista slobodno i da li je ekonomija stvarno globalna? Naime, kada je reč o transnacionalnim korporacijama, pitanje je ko kontroliše tržište na globalnom nivou i da li je ono podvrgnuto demokratskoj kontroli? R. Kaplan smatra da su korporacije postale nevidljivi arbitar moći u mnogim zemljama, koje imaju ogroman uticaj na njihove vlade (R. D. Kaplan, 1997, 9). Interes ka profitu orijentisan, što je glavna orijentacija istih, ne može da garantuje rešavanje svih ljudskih problema i način da se prevaziđu ogromne disproporcije materijalnih uslova u svetu. Stoga je najčešće slučaj da se iza takozvanih univerzalnih vrednosti krije interes ovih kompanija. Drugim rečima, postoji ne-ekonomski aspekt uticaja globalne ekonomije, koja operiše i kao politički i kulturni sistem kada proširuje represiju i izvan tržišnog prostora.

Pokretački mehanizmi svetske ekonomije umnogome su usmereni ka bogatijim zemljama, naročito prema glavnim industrijskim demokratijama, konstatuje Giddens u *Trećem putu*, i kao posledica toga postoji veliki jaz između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja sveta, koji se sve više produbljuje: dok je prosečni dohodak per capita u zemljama G7 bio 1965. godine 20 puta veći nego u najsiromašnijim zemljama, proporcija se povećala 1997. na 40:1. I sledeći podatak to potvrđuje: iako je populacija SAD daleko manja (250 miliona) od populacije Indije (900 miliona) i

Kine (1 milijardu i 100 miliona), u pogledu potrošnje Amerika nadmašuje obe zemlje za 70 procenata (navedeno prema tekstu iz *Republike*). Stoga M. Miyoshi zaključuje da ako se pod globalizacijom misli da je svet postao slično jedinstvo u kojem svako jednako učestvuje u ekonomiji, onda se sigurno globalizacija još nije dogodila (M. Miyoshi, 1998, 247), jer, prema izveštaju George Kennana (iz 1948), Amerika raspolaže sa 50 posto svetskog bogatstva, iako ima samo 6,3 posto svetske populacije.

Jeromme Binde, jedan od direktora UNESC-a, ukazuje na porast siromaštva u svetu, gde je u 100 zemalja sa 1,6 milijardi stanovnika evidentna stagnacija i ekonomsko nazadovanje sa padom dohodaka; gde 1,3 milijardi stanovnika živi u potpunoj bedi sa konstantnim porastom te populacije; gde 20 posto najsiromašnijih imaju na raspolaganju samo 1,1 posto svetskog bogatstva.¹ Jedan grčki autor pokrenuo je pitanje koje otvara Pandorinu kutiju problema koje proizvodi globalizacija, naime: šta u našoj epohi ubrzane ekstremne nejednakosti znači deklarisanje da mi poštujemo ljudska prava (kao vrednost globalizacije) u krilu svetske bede i ogoljenog umiranja od gladi, budući da su 1,5 milijardi ljudi u takvoj situaciji (S. Pesmazoglou, 1999, 9). Mnogi drugi autori ukazuju takode na takav „polarizujući internacionalni trend“ (I. Wallerstein). Clark takode povezuje globalizaciju sa kontinuiranjem nejednakosti (Clark, 18), što je u skladu sa mišljenjem da je globalizacija izvor ogromnog profita najbogatijih sa pojačanjem nejednakosti.

U predgovoru za knjigu Chomskog, Mecheyski piše o sledećim ekonomskim posledicama procesa globalizacije: porast socijalne nejednakosti i lišavanja među najsiromašnijima u svetu; katastrofalno stanje ljudske okoline; nestabilnost globalne ekonomije; i do sada neviđeno bogaćenje najbogatijih. A Chomski dodaje da je diskrepancija između najbogatijih i najsiromašnijih porasla za 50 procenata u periodu 1960-1989.²

1) Citirano iz članka Jeromme Binda koji je objavljen u listu *Naša Borba*, 10. oktobra 1998.

2) Uzeto iz Izveštaja Ujedinjenih Nacija za 1996. godinu.

Kada se tome doda tendencija ograničavanja države socijalnog staranja, što ide ruku pod ruku sa procesom globalizacije pod pritiskom svetskog tržišta, potvrđuje se da su najviše pogođene siromašnije zemlje, u kojima je takva pomoć države mnogo vitalnija. Postavlja se, dakle, pitanje da li će u tim uslovima globalizacija biti u stanju da premosti jaz između bede i siromaštva na jednoj strani, i neprestano rastućeg bogatstva, na drugoj. Sa tim povezano je i pitanje: da li je „globalna ekonomija“ stvarno globalna s obzirom na problem kako različito utiče na delove sveta i šta im nudi. To su pitanja koja postavljaju i antiglobalistički pokreti širom sveta u masovnim demonstracijama, čiji je cilj da suoče najbogatije zemlje sa ovim disproporcijama i nateraju ih da usaglase proces globalizacije sa rešavanjem problema globalne ekonomije u pravom smislu reči.

Naravno, ne može se zanemariti činjenica da je ekonomska globalizacija pospešila ekonomski razvoj i uvrstila mnoge propekte u sferu proizvodnje u oblasti novih tehnologija i kvantiteta dobara. Ali i tu je pitanje kako su ta dobra distribuirana, što pokazuje da teškoće ne proizlaze iz same ekonomije već iz ekonomske politike, koja je povezana ili sa međunarodnim političkim odnosima, ili sa distribucijom političke moći.

Politički aspekt globalizacije nas upućuje na proučavanje odnosa dominantnih država i njihovih interesa kao pokretačke sile globalizirajućeg procesa (Clark, 24). Robertson postavlja pitanje: da li je jedan od ciljeva globalizacije širenje globalnog kapitalizma i homogenizacije, kao i komodifikacije društva širom sveta? (Robertson, 173); mada on dodaje da je suštinski cilj kapitalizma proizvodnja razlika i varijeteta. Treba odgovoriti i na druga dva pitanja: prvo, koliko se globalizacija ekonomske sfere upotrebljava u političke svrhe, i drugo, da li se globalizacija povezuje sa amerikanizacijom, budući da je sada SAD primarna ekonomska, politička i vojna sila?

Izvesni autori upozoravaju da se dominacija američkih vrednosti i standarda širi čak i pomoću ratova; tj. da mir nije postao realnost pod uticajem globalizacije, već naprotiv, brojni ratovi se pokreću pod parolom globalizacije u vidu odbrane ljudskih prava

na globalnom planu. Samim tim, nastaje i sledeće pitanje: da li je ideja globalizacije sredstvo da se kontroliše svet? Held smatra da se širenjem zapadne koncepcije moderne države i kapitalističkog tržišta uslovljava razvoj većine društava i civilizacija i da se menjanjem infrastrukture i institucionalne osnove društava dolazi direktno do pitanja: ko upražnjava moć?

Waters dolazi do zaključka da treba posumnjati u ideološku nepristrasnost globalizacije, budući da ona opravdava širenje zapadne politike i kulture i kapitalističkog društva i on sugerira ideju da postoje sile koje operišu izvan ljudske kontrole kada transformišu svet (Waters, 1995, 3). To se potvrđuje ako se uzme u obzir da kraj hladnog rata nije doveo do ravnoteže političkih sila, već naprotiv, do stvaranja dominacije jednog bloka nad drugim (Clark, 177). Suzan Strange tvrdi: „Opadanje hegemonije SAD je mit – u svakom važnom pogledu SAD ima dominantnu moć da formira okvire i na taj način da utiče na rezultate“ (u Kilminster, 280).

Na ideološki smisao globalizacije ukazuje i Chomsky kada piše: „Demokratija izvan SAD mora da reflektuje model kojim mi težimo kod nas“ (Chomsky, 114). Pשמazoglou misli da iza retorike ljudskih prava, koja se deklarise kao doktrina globalizacije, leži žudnja za moći, te da globalizujuća ambicija za svetskom dominacijom opravdava intervencionizam širom sveta (Pשמazoglou, 7). A citirajući ponovo Chomskog saznajemo da Washington iskorišćava silu da bi blokirao nezavisni razvoj drugih zemalja – Latinske Amerike, Egipta, Azije i drugih, i da bi destabilizovao izabrane vlade – u Italiji posle II svetskog rata, u Čileu, u Nikaragvi (N. Chomsky, 1999, 42, i 1999, 123-145).

Drugim rečima, treba razmotriti kako politika, u uslovima destabilizovane svetske sile, utiče na proces globalizacije, i da li se proklamovana ljudska prava mogu zloupotrebiti za revitalizaciju novog kolonijalizma i imperijalizma. Kada se bezuslovno favorizuje globalizacija kao svetski proces u situaciji postojanja samo jedne super-sile u svetu, opravdan je oprez i sumnja da se radi o želji za upražnjavanjem nekontrolisane moći. Treba ispitati motivaciju za mnoge ratove koji se danas pokreću u svetu u svetlosti „odbrane“ ljudskih prava, pre svega, prava na život, jer ništa ne može opravdati nasilje nad tim pravom, pogotovo ako se masovno

praktikuje. Postoji, dakle, opravdana sumnja da se globalizacija zloupotrebljava u političke svrhe i ta se činjenica ne sme ignorisati.

Trebalo bi da Ujedinjene Nacije kao međunarodna institucija usaglašavaju interese nacionalnog suvereniteta i poštovanja ljudskih prava širom sveta; ali se i tu postavlja pitanje: ko uglavnom kontroliše Ujedinjene Nacije, tj. da li je ta institucija nepristrasna u primeni međunarodnih zakona i Deklaracije o ljudskim pravima?

Ako globalizacija doprinosi smanjivanju protivrečnosti i sukoba između različitih zemalja, ukoliko poštuje međunarodne zakone u smislu jednakog tretmana svih naroda širom sveta, ona može da postane značajna sila svetskih asocijacija individua i država i da otvori nove perspektive za bolje uzajamno razumevanje, pogotovo uz upotrebu modernih kulturnih sredstava. Ali da bi proces globalizacije dao takve rezultate, neophodno je kritički preispitati ulogu najmoćnijih političkih sila (to je SAD kao super-sila i G7) u procesu globalizacije, koje su do sada svoju moć pretežno koristile u korist najrazvijenijih zemalja, ne shvatajući da će se sve veći jaz između bogatstva i siromaštva vratiti kao bumerang i razvijenima, ukoliko ne redefinišu svoju ekspanzionističku politiku.

Globalizacija u svom *kulturnom aspektu* može da posluži uklanjanju granica između lokaliteta i političkih jedinica širih zajednica. Drugi kvalitet kulturne globalizacije je mogućnost da bude izazov tehnološkom determinizmu, jer transformiše čisto materijalne vrednosti i sadržaje ljudskih odnosa u simbole i preobraća iskustvo u informacije (Waters, 156); ona takođe dovodi do razvoja globalne kulture, ne kao normativno obavezujući obrazac, već kao način diskursa o svetu kao celini i njegovoj raznolikosti (Robertson, 135). Pored toga, pomoću kulturne globalizacije moguće je „nadrasti“ dečju bolest nacionalizma i etnocentrizma (Molwana, 246), budući da se forsira dijalog sa drugim kulturama, poštujući razlike, kao i razmena kulturnih dobara, umesto praktikovanja dominacije i asimilacije.

Najznačajniji pozitivni vid globalizacije na kulturnom planu je svakako takva rasprostranjenost komunikacija širom sveta, koja

čini dostupnom svaku informaciju i u najudaljenije tačke globusa, zahvaljujući modernim tehnologijama, a naročito onom što se naziva „informatičko društvo“. Ni jedan događaj u svetu ne ostaje izolovan i to svakako doprinosi boljem upoznavanju ljudi i naroda sveta međusobno i samim tim boljem razumevanju patnji sa kojima se jedan veći deo sveta suočava. Ne može se više živeti samo u „svom dvorištu“, hteli mi ili ne, svet je došao u svaki dom i mi se učimo da saosećamo sa drugima i da osetimo potrebu da pomognemo (time se može objasniti raširenost međunarodnih humanitarnih organizacija).

Sa stanovišta novih mogućnosti koje stvara kulturna globalizacija, to je sigurno epohalno dostignuće. Ali je pitanje koliko u praksi svakodnevice stvarno postoji kooperacija između različitih kultura, koja ne ugrožava kulturno nasleđe i ne dovodi do prisilne asimilacije; ili ideja o superiornim i inferiornim kulturama još preovlađuje? Drugim rečima, da li je odlučujući uticaj dominantnih (zapadnih) kultura još preovlađujući i da li je evrocentrizam prevladan?

J. Street razmatra širenje popularne (masovne) kulture putem procesa globalizacije i konstatuje da se njena ikonografija može naći širom sveta (na primer, Coca-cola, MacDonaldis i sl), transformišući ne samo nacionalnu kulturu već i politiku, a ta politička dimenzija uticaja masovne kulture obično se zaboravlja (J. Street, 1997, 75). To objašnjava da difuzija popularne kulture od strane transnacionalnih kompanija nije neutralna pojava, jer podrazumeva način na koji se kultura proizvodi, kao i političke institucije koje su odgovorne za njenu organizaciju (Isto, 76). John Street nas upozorava da politički akteri imaju značajan uticaj na popularnu kulturu, jer vlade utiču na to šta je dostupno i kakav je pristup popularnoj kulturi, kao i kako će se ona konzumirati (81). A sa preovlađujućom neoliberalnom koncepcijom globalizacije, koja forsira „konsumerizam“ kao način života, širi se ekonomizacija kulture, jer svi kulturni proizvodi postaju profitabilne robe.

Važnu ulogu igra zajednički sistem obrazovanja, koji može dvostruko da deluje: s jedne strane, da otvori perspektivu i uvid u to šta se događa u svetu i kako opšti sistem znanja može da se koristi za poboljšanje uslova života; ali sa druge strane, globalizacija

kulture ne proizvodi direktno veće međunarodno razumevanje uz pomoć internacionalne komunikacije ukoliko ne dođe do promene vrednosti kao „uslova da bi se stvorile zajedničke slike i značenja“, naročito kada se imaju u vidu vrednosti ljudskog dostojanstva i potencijala ljudskih bića (Molwana, 241). Komparativne analize pokazuju da se to još nije dogodilo, te je stanje anomije jedna od značajnih karakteristika našeg doba. Molwana kaže: „Ljudi još doživljavaju svet kao pretnju i postaju anksiozni jer gube rezervoar poverenja“ (Molwana, 238). Ponovo se u literaturi krajem prošlog veka javlja problem otuđenja, budući da su dovedeni u pitanje i individualni i grupni identitet, sa pojavom nedavnog nacionalizma, kao paradigmatičkog slučaja savremenog partikularizma i kao otpora globalizirajućim procesima. Kilminster upozorava da nacionalna dezintegracija ide ruku-pod ruku sa transnacionalnom integracijom (278), što označava da su ljudi podeljeni između unutrašnjeg (nacionalnog) identiteta i šireg, ali apstraktnog identiteta. Interesantno je u tom pogledu mišljenje Anthony Smitha, da je globalna kultura odsečena od svake prošlosti i da nema istoriju, što izaziva teškoću da se konstituiše globalni identitet (A. Smith, 200, 240).

Globalizacija identiteta

Da bi se ocenio domet globalizacije u ovom polju treba razmotriti dva pitanja: da li nastaju novi identiteti sa procesom globalizacije i da li gubimo svoj identitet – personalni, komunalni, nacionalni, kulturni u procesu globalizacije.

Preston se usredsređuje na sledeće aspekte promene političkog/kulturnog identiteta: promena postojećeg obrazca moći, promena položaja nacionalne elite u jednom globalnom tipu i promena obrazca običnog života (Preston, 1997, 77-78). Kada se uzmu u obzir ti aspekti, može se konstatovati da globalna koncentracija moći u rukama transnacionalnih korporacija i najmoćnijih država, koje komanduju modernom tehnologijom i ekonomskim i vojnim silama, dovodi do jačanja bezličnih standarda i normi (kao, na primer, „tržište“, „ljudska prava“ i sl) i do institucionalizacije „životnih tokova“ (Robertson). To uveliko otežava ljudima da se

identifikuju bilo na personalnoj ili kolektivnoj osnovi, jer imperonalne sile ne obezbeđuju odgovarajuće obrazce identifikacije.

Zygmunt Bauman tome dodaje, da problem izbora identiteta nastaje, prvo, zato što se ne vidi alternativni model zajedništva i vizije društva koje bi bolje služilo slobodi i sigurnosti, iz čega proizlazi endemska nesigurnost o budućnosti, i drugo, fragilnost svih tačaka oslonca (referencije), jer je došlo, s jedne strane, do globalizacije životnih uslova, a sa druge, do atomizacije i privatizacije životne borbe (Z. Bauman, 2001, 125-127). On to objašnjava brzinom promena, koje zamagljuju pravac kretanja, jer „jedna promena počinje pre nego što je druga kompletirana“, što proizlazi iz „nekompletnosti“ i jednodimenzionalnosti globalnog procesa, kao i odsustva preplićućih, komplementarnih i integrativnih političkih i kulturnih činilaca, bez jasne vizije ciljeva i destinacije (Z. Bauman, 2001, 137-138, 141). Sličnu misao izražava i Chris Brown, kada postavlja pitanje na osnovu čega se može tvrditi da postoji trend ka razvitku sve šireg zajedničkog interesa i produbljivanja smisla za zajednički identitet, ukazujući na razliku između stvaranja *zajednice* i trenda ka nastajanju „jednog sveta“. On smatra da postoje sile koje rade kako u pravcu ekspanzije tako i sprečavanja zajedničkog identiteta i izražava sumnju da će poslednje biti efikasnije, budući da postoji jak sukob između sila koje artikuliraju globalnu solidarnost i sila koje izražavaju partikularnu lojalnost (C. Brown, 2000, 453-55).

Mi smo sve više informisani o tome šta se događa na drugoj strani sveta, ostajući često sasvim indiferentni prema onome šta se događa „kod kuće“; stoga solidarnost prema susedima (bilo kao individuama ili kao zemljama) je umanjena i ljudi su često skloni autizmu, imajući kao zajedničko samo neke apstraktne veze sa „svetom“, bez osećanja da pripadaju konkretnoj zajednici. Svakako je to razlog što se ponovo oživljava nacionalno tle kao osnova da se povrati osećanje identiteta, budući da se nacionalna zajednica doživljava kao „prirodni/primarni kolektiv“ koji nudi smisao pripadanja. Ali sa druge strane, kada se individue zatvore u izolovane etničke grupe, nacionalna identifikacija ih sprečava da stvarno postanu „građani sveta“ – trend koji forsira globalizacija-

cija. I nije lako odgovoriti na pitanje: da li globalizacija ohrabruje ili obeshrabruje formiranje personalnog i kolektivnog identiteta?

Kada se uzme u obzir mnogo veća mobilnost, kako prostorna tako i socijalna, individue i društvene grupe imaju na raspolaganju mnogo više alternativa u izboru tipa identiteta, što nije bio slučaj u tradicionalnim, zatvorenim zajednicama. Individue su u modernom svetu suočene sa pluralitetom identiteta i izbora; ali samo mnoštvo opcija može da dovede do konfuzije i individue mogu da plivaju negde „između“, a da ne uspeju da izaberu odgovarajući identitet.

U situaciji kada su primarno orijentisani prema univerzalnim standardima ljudi/narodi se često otuđuju od svoje kulturne tradicije i gube osnovu svog društvenog/kulturnog nasleđa, na osnovu čega se identitet, pre svega, konstituiše, budući da identitet označava, u prvom redu, da se pripada negde, a niko ne može da pripada „celini sveta“, jer to nije „svet života“ gde se odvija stvarni život, već neki apstraktni entitet. „Svet“ nije zajednica, a zajednica je rodno mesto identiteta, u kojoj ljudi doživljavaju simbiozu i solidarnost sa drugim ljudima i ostvaruju svoju potrebu za sigurnošću i emocionalnom povezanošću.

Identitet se ne može postići bez konstituisanja „selfa“ (jastva, bilo u personalnom ili u kolektivnom smislu), jer stvarnost je uvek stvarnost jedne ličnosti, jedne grupe, jedne kulture (M. Zavalloni et al, 1984, 8). Međutim, pojam globalnog sveta lišen je „self perspective“ i ne može da obezbedi osnovu za identitet. U globalizujućoj perspektivi individua može da bude svugde a u stvari nigde, budući da ne može sebe da identifikuje sa određenim mestom/kulturom, da bi kroz njih shvatila svoje sopstveno biće. Identitet postaje naročito važan onda kada neko nije siguran gde pripada, tj. identitet se može definisati kao bekstvo od nesigurnosti, a kriza identiteta se uglavnom odnosi na nesigurnost koja proizvodi konfuziju i anksioznost. Brze promene u globalnom svetu i turbulencije doprinose krizi identiteta.

Integritet je jedno od ključnih svojstava identiteta, a osoba ili društvena grupa ne može se integrisati u neki apstraktni entitet (čovečanstvo kao globalnu pojavu), uprkos pojačanju međunarodnih komunikacija. Sukob između univerzalno nametnutih vrednosti

(naročito u smislu evrocentričke univerzalizacije) i tradicionalnih kulturnih vrednosti čini integraciju individua/društvenih grupa u širu zajednicu veoma otežanom. Samuel Huntington je s pravom razlikovao civilizacijske uslove (kao globalni okvir) i kulturne uslove (kao partikularnu tradiciju), naglašavajući da su poslednji mnogo adekvatnija osnova za identifikaciju, mada savremena civilizacija, sa modernim sistemom telekomunikacija i elektronskih informacija nudi nove mogućnosti za prevazilaženje ograničenosti partikularnih kultura (svetski jezik, globalizujuće vrednosti, na primer, prelaz sa materijalnih vrednosti na informacije). U tom kontekstu A. Smith veruje da moderna koncepcija identiteta nudi pozitivne alternative nacionalnoj kulturi (A. Smith, 1990, 78).

Međutim, ako proces modernizacije pretpostavlja tri tendencije: globalizaciju, pluralizaciju i relativizaciju (J. P. Arnason, 1990, 219), može se postaviti pitanje kako se može usaglasiti „kristalizacija celine sveta kao jednog mesta“ sa diskrepancijom i tenzijom između uzajamno zavisnih ali različitih entiteta? A budući da moderna civilizacija podstiče diferencijaciju „sveta života“, Habermas nas je upozorio da u takvim uslovima (diferencijacije) afilijacija može biti antagonistička ili ambivalentna, a solidarnost samo situaciona ili strategijska, sa iščezavanjem zajednice (kojoj ostaje samo političko značenje). Stoga Bauman smatra da je postmoderni problem identiteta prvenstveno povezan sa bekstvom od fiksacije, te je strategija postmodernog života izbegavanje fiksacije, a ne formiranje identiteta (Z. Bauman, 1996, 18).

Prema mišljenju Monserrata globalizacija dovodi u pitanje osećanje kontinuiteta budući da briše zajedničku prošlost i dovodi do iščezavanja zajedničke memorije kao važnog elementa identiteta (G. Monserrat, 1996, 131). Nacija, međutim, nudi rešenje tih problema i stoga; postaje ponovo poželjni obrazac identiteta, šta više zato što se javlja kao personifikovana kolektivnost, koja pokriva bespomoćnost i depersonalizaciju individua. Može se zaključiti da se etničko/nacionalna mobilizacija oživljava kao rezultat sledećih činilaca: 1. kao reakcija na modernizaciju koja vodi difuziji i krizi identiteta u pluralitetu opcija, a nacionalni obrazac identiteta nudi rešenje; 2. zato što kidanje veza sa primarnom grupom u modernom društvu stvara osećanje usamljenosti, a nacio-

nalni obrazac identiteta pomaže da se ponovo uspostave veze između individua i društva; 3. zbog osećanja ugroženosti i potrebe da se zaštiti grupni mentalitet; 4. zbog konfuzije usled pluraliteta vrednosti što lišava individue potrebnog referentnog okvira, a nacionalni identitet čini se to ponovo uspostavlja (Monserrat).

Drugim rečima, s jedne strane, postmoderna civilizacija oslobađa ljude striktnog determinizma jednog cilja, jednog mesta, jedne vrednosti i podstiče razvoj potencijala i stalnog prevazilaženja datog nivoa identiteta; ali sa druge strane, neprestana promenljivost i nezaobilazni izazovi proizvode destabilizaciju postojećeg identiteta i poricanje prihvaćenih vrednosti i ciljeva da bi se izbegla fikcija, što dovodi do konfuzije i nesigurnosti. U sukobu između potrebe za sigurnošću i stabilnošću i potrebe da izbegne fiksaciju, moderni čovek je bačen u ambis moralnog relativizma, koji ne omogućuje prilagodavanje na pluralitet vrednosti.

Stoga, koliko god globalizacija ohrabruje konstituisanje novih (pluralnih) identiteta, ona i obeshrabruje odgovarajuću identifikaciju sa zajednicom i njenim solidnim i stabilnim vrednostima, ostavljajući modernog čoveka u ambivalentnoj situaciji kada je u pitanju moderni identitet.

Uočeno je da je reakcija na prisilnu globalizaciju novi vid fragmentacije u smislu nezavisnih nacionalnih država podstaknutih nacionalističkom ideologijom. Komentarišući takav trend Martin Palauš piše: „Posmatrajući horor postojećih 'ratova niskog intenziteta' koji su izbili kao rezultat propasti rigidne bipolarne arhitekture hladnog rata u Evropi, može se zaključiti da je nešto pogrešno, ne samo kada su u pitanju post-totalitaristički vodi, koji su u svojoj žudnji za vlašću probudili vampira nacionalizma, već sa evropskom politikom uopšte“ (M. Palauš, 1999, 205). Doista je pitanje, da li se i u kojoj meri brojni takozvani mali i lokalni ratovi, često podstaknuti spolja, mogu dovesti u vezu sa procesom globalizacije i u čemu je pogrešna ne samo evropska već i svetska politika u sprovođenju procesa globalizacije?

Kada se razmotre svi argumenti za i protiv globalizacije, treba kritički proceniti njene krajnje rezultate da bi smo postali svesni

svih mogućih posledica. Pozitivni rezultati globalizacije, koji tešnje povezuju svaki grad i selo, kao i zemlje sa celinom sveta, ne smeju da zasenče moguće negativne efekte, koji se ispoljavaju, pre svega, u primeni jednostranog obrasca razvoja širom sveta, zanemarujući varijetet različitih istorija i kultura izvan evro-američkog modela.

Što se više postigne ravnoteža između univerzalnih trendova i partikularnog nasleđa, biće postignuti veći pozitivni rezultati globalizacije, a umanjeni negativni efekti. Međutim, neophodno je uspostaviti demokratsku kontrolu nad procesom globalizacije, koja se ne sme ostaviti samo transnacionalnim kompanijama ili najmoćnijim državama, čiji će interes prevladati nad potrebama i interesom ostatka sveta, a naročito najsiromašnijih zemalja (što se sada događa). Samo tako globalizacija neće značiti prisilnu unifikaciju već harmonizaciju zajedničkih (ljudskih) vrednosti i različitih tradicija, kao komplementarnih strana ljudske egzistencije. U tom duhu je i zaključno pitanje, koje pokreće McGrew, *kako se može civilizovati i demokratizovati globalizacija?*

Reference

Arnason J. P: *Nationalism, Globalization and Modernity*, u M. Featherstone(ed). *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*. SAGE. London, 1990

Bauman Z: *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity*, u S. Hall & Paul du Ga (eds), *Questions of Cultural Identity*. SAGE. London. 1996

Bauman Z: *Identity in the globalizing world*, *Social Anthropology*, vol. 9, No. 2, 2001

Bauman Z: *The great War of Recognition*, *Theory, Culture and Society*, vol. 18, No. 2-3, 2001

Beck U: *Šta je globalizacija i Zablude globalizma*, u Anđelko Miloradović, *Zbornik: Globalizacija*, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999

Brown C: *The Idea of World Community*, u D. Held & McGrew: *The Global Transformations*. Polity Press, London, 2000

Clark I: *Globalization and Fragmentation. International Relations in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Oxford, 1997

- Chomsky N: *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999
- Dijkink G: *National Identity and Geopolitical Vision*, Routledge, London, 1996
- Friedman J: *Cultural Identity and Global Process*, SAGE, London, 1994
- Giddens A: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Oxford, 1992
- Giddens A: *The Third Way and its Critics*, Polity Press, 2000
- Habermas J: *Moral Development and Ego Identity*, u *Communication and the Evolution of Society*", Heinemann, London, 1979
- Held D: *Rethinking Globalization*, u D. Held & A. McGrew (eds), *The Global Transformations*, 2000.
- Jameson F: *Notes on Globalization as a Philosophical Issue*, u F. Jameson & M. Miyoshi (eds), *The Culture of Globalization*, Duke University Press, Durham, 1998
- Kaplan R. D: *Was Democracy just a Moment?*, Manuscript, 1997
- Kilminster R: *Globalization as an Emergent Concept*, u A. Scott (ed), *The Limits of Globalization*, Routledge, London, 1994
- Massey D: *Imagining Globalization*, CSD Bulletin, vol. 6, No. 1, 1998
- McGrew T: *Globalization and Democracy*, CSD Bulletin, vol. 6, No. 1, 1998
- Miyoshi M: *Globalization, Culture and the University*, u *The Culture of Globalization*
- Monserrat G: *Nationalism – The Nation – State and Nationalism in the Twentieth Century*, Polity Press, Cambridge, 1996
- Mowlana H: *Global Information and World Communication*, SAGE, London, 1997
- Palauš M: *Beyond the Liberal Paradigm*, u Golubović Z. & McLean G. (eds), *Personal and Collective Identity in Postcommunism*, CRVP, Washington, 1999
- Pesmazoglou S: *Kosovo: Supervision and Punishment as Hibrus, Aspects of Serbian Territorialism and American Globalism*, Athens, Manuscript, 1999
- Preston P. W: *Political/Cultural Identity, Citizens and Nations in a Global Era*, SAGE, London, 1997
- Robertson R: *Mapping the Global Condition as the Central Concept*, u M. Featherston (ed), London, 1990
- Robertson R: *Globalization, Social Theory and Global Culture*, SAGE, London, 1992

- Scott A: *Globalization, Social Process or Political Rhetoric?*, u A. Scott (ed), London, 1997
- Scott A: *The Limits of Globalization*, Routledge, London, 1997
- Smith A: *Towards a Global Culture*, u *The Global Transformations*, 2000
- Street J: *Across the Universe – The Limits of Global Popular Culture*, u Scott A. (ed), 1997
- Tomlinson J: *Phenomenology of Globalization – Giddens on Global Modernity*, European Journal of Communication, vol. 9, No. 2, June, 1994
- Tuathail O. G: *Critical Geopolitics*, Routledge, London, 1996
- Waters M: *Globalization*, Routledge, London, 1995
- Youngs G: *Dangers of Discourse: The Case of Globalization*, u Kofman E. (ed), *Globalization Theory and Practice*, Pinter, London, 1996
- Yavalloni M. & Ch. Louis-Guerin: *Identitésociale et consciencfee: Introduction a l'égo-écologie*, Les Press de l'Université Montréal, 1984

Glava V

Multikulturalizam kao oblik demokratske države

Odlučivanje kako da se živi je, u prvom redu, stvar ispitivanja mogućnosti koje nam stoje na raspolaganju u našoj kulturi. (Will Kymlicka)

Jednom kada je čovek mogao da simbolizuje realnost, on je mogao da je potčini sopstvenom mišljenju. (Dan Lacy)

Prvo pitanje koje se postavlja je šta je kultura? I pored stotina definicija kulture većina autora se slaže da kulturu treba shvatiti kao neizbežni kontekst ljudskog života, tj. ne kao prirodno datu već kao ljudski ostvarenu i interpretiranu stvarnost pomoću koje se individue formiraju kao ljudska bića i razvijaju svoje personalne i socijalne sposobnosti.

Međutim, čini se da smo suočeni sa jednom paradoksalnom situacijom. Naime, kada su rodene individue su „bačene“ u datu kulturu (sa tradicijom koja je akumulirana u toku istorijskog procesa stvaralaštva ranijih generacija), a koja stavlja pritisak na pojedince da se prilogade datim standardima, što predstavlja jednu stranu; a sa druge strane, kultura suštinski nastaje iz slobodne i dobrovoljne aktivnosti individua i društvenih grupa u kojoj ljudi imaju priliku da biraju između različitih opcija kao i onih koje još ne postoje (već samo u njihovoj imaginaciji), ali mogu postati realnost zahvaljujući njihovoj stvaralačkoj praksi.

Ipak, ni kultura ne može postati stvarnost bez individualnog stvaralaštva, niti bi individue bile sposobne da stvaraju nove objekte i ideje ako nisu deo već postojeće kulture, u kojoj uče, pre svega, da govore i da simbolizuju realnost, budući da kultura

omogućuje individuama da razviju izvesne specifično ljudske osobine kao što su: sposobnost za neograničeno učenje i akumulaciju iskustva, kao i znanja; učenje zajedničkog jezika kao sredstva interpersonalne komunikacije; prihvatanje standarda ponašanja koji predstavljaju osnovu zajednice; okvir orijentacije kao „kulturnu konstrukciju realnosti“; razvitak logičkog mišljenja, osećanja i verovanja; sposobnost pravljenja razlike između sebe i drugih i shvatanja potrebe da se taj odnos usaglasi. Drugim rečima, bez kulture koja obuhvata običaje, norme ponašanja, vrednosti, sistematizovano i verbalizovano iskustvo i znanje, ne bi bila moguća organizacija društva, pošto ona nije zasnovana na biološkoj prirodi čoveka i na instinktivnoj regulaciji, niti na fiziološki datoj „podeli rada“, nego je kulturno posredovana i konstruisana.

Stoga se kultura definiše kao „*gramatika društvenog života*“, jer analogno sa gramatičkim strukturiranjem jezika kultura postavlja strukturalnu osnovu društvenoj organizaciji. Odnosno, kultura je sistem koji strukturira ljudsko iskustvo i simbolizuje svet oko nas, tj. ljudska interpretacija, „totalitet sistematske organizacije značajnih simbola“ (C. Geertz). Kao „simbolički program koji je upisan u vreme i prostor društvenog života“ i kao „organizacija misaonih shema“ kultura osposobljava ljude da refleksivno iskuse svoj život i da ga menjaju, nasuprot onim vrstama koje su biološki programirane. Individue internalizuju kulturne simbole kao vodič u njihovom tumačenju društvene stvarnosti i na taj način postaju priznati članovi društva, a da nisu nužno utopljeni u svoju realnost, budući da kultura stimuliše proces individuacije i stvara mogućnosti za individualnu nezavisnost i imaginativnost. Prihvativši zajedničke simbole, pomoću kojih individue komuniciraju u datoj kulturi, one nisu sprečene da formiraju različite načine mišljenja i ponašanja, kao ni da slobodno konstruišu svoj način života u skladu sa svojim potrebama i vrednostima.

Na taj način kultura definiše i strukturira svet pojedinaca, nudi im naočare kroz koje vide svet i druge; pomaže im da stvore inteligentne sudove o tome šta je vredno, sugerije značajne uloge, obezbeđuje smislaone opcije, rukovodi njihovim odlukama o načinima života i uslova za mogućnost izbora, i kao takva, ona je

kontekst njihove autonomije (autonomy building), a pomažući uzajamnu solidarnost kultura podstiče integracione veze (community building).¹

Ali šta označava simbolizacija kao osnova kulture? To je proces koji transformiše činjenice i pojmove u ideje i omogućuje ljudskim bićima da razumeju njihovo značenje svodeći fakta na njihove suštinske karakteristike. Iz tih razloga je potreba za simbolizacijom fundamentalna ljudska potreba, koja menja senzualno, empirijsko iskustvo u apstrakcije i ideje, pomoću kojih se otkriva specifična ljudska realnost i aktivno tretira. Iz toga nastaju mnogi procesi, kao: magija, mitologija, rituali, religija, filozofija, nauka, umetnost.

Kultura je takođe sistem komunikacija u specifičnoj uzajamnoj komunikaciji kultura (cross-cultural communication), u kojoj se različite kulture prožimaju bilo u jednoj državi ili između različitih država, kao most koji povezuje različitost odvojenih društava. Tu treba razlikovati dva pojma *multikulturalizam* i *interkulturalizam*, koji su povezani ali nisu sinonimi.

Kao suprotan pojam mono-kulturalizmu, multikulturalizam je izraz shvatanja da se svaka kultura posmatra kao opravdana među velikim brojem drugih, sugerišući da je moguća i poželjna komunikacija između različitosti, budući da pluralitet kulturnih dostignuća i vrednosti može da doprinese razvoju svake kulture koja je u pitanju. To omogućuje njenu transcenciju iznad granica jedne države i nacije i suprotstavlja se izolaciji. Međutim, samo priznavanje postojanja multikulturnih država (koje su u većini u multinacionalnim društvima) ne ukazuje automatski na interakciju između različitih kultura.

Tek interkulturalna komunikacija, koja izražava povezanost kulturnih razlika (link diversity) i uzajamnu razmenu iskustva, znanja, vrednosti i verovanja, omogućuje na tom stupnju prožimanje kultura, bilo da je reč o etničkim/nacionalnim kulturama, pod-kulturama različitih socijalnih grupa ili o marginalnim kulturama.

1) B. Parekh: *Dilemmas of Multicultural Theory of Citizenship, Constelations*, vol. 4, No. 1, 1997, str. 56

Charles Taylor je pisao: „Upoznajući kulture drugih dobija se uvid u ograničenosti sopstvene kulture“², što znači da se kulture, bez obzira na činjenicu da su različite, dodiruju i stvaraju širi ljudski univerzum sa postojanjem varijeteta partikularnih kulturnih identiteta.

Postavlja se pitanje: kako se razrešava dilema univerzalno-partikularno (relativno)? To zavisi od toga da li multikulturalna zajednica funkcioniše kao prostor slobodnog izražavanja kulturnih razlika u zajedničkom okviru, ne isključujući partikularne identitete, ili partikularna kultura prevladuje nad univerzalnim zajedničkim elementima šire zajednice. U vezi sa tim Gutman je pisao: „Naša sloboda i jednakost kao građana odnosi se na opšte karakteristike, na univerzalne potrebe 'primarnih dobara' bez obzira na partikularne kulturne identitete... naš univerzalni identitet je u većoj meri fundamentalan nego i jedan oblik partikularnog identiteta, bilo da je reč o principima građana, polova, rasa ili etničke grupe.“³ To, međutim, ne znači da se partikularno poriče od strane univerzalnog, već govori u prilog nužne harmonizacije obe dimenzije.

Može se reći da je interkulturalizam najvrednija opcija kada su u pitanju multinacionalne i multikulturalne države, budući da podstiče interakciju kulturnih razlika, ali bez zanemarivanja njihovog nužnog prilagođavanja izvesnim univerzalnim i zajedničkim ciljevima šire zajednice.

Konstituisanje i stabilnost neke multikulturalne države zavisi od toga da li ona obezbeđuje uslove za slobodni razvoj svih njenih konstitutivnih delova ne praveći prepreke postojećim razlikama. A to je u tesnoj vezi sa prirodom države i društvene strukture, odnosno, da li je multikulturalna zajednica konstituisana u okviru demokratske države, ili je prosto simulirana u ne-demokratskim okvirima. Moderne demokratske države sa visoko razvijenom tehnologijom, a posebno sa upotrebom elektronskih masovnih medija, mogu uspešno da promovišu interkulturalnu komunikaciju

2) Ch. Taylor: *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton, 1992

3) Alpar Lošonc: *Multikulturalnost u evropskom zajedničkom prostoru, 1989. kao izvor mita*, Habitus, Novi Sad, mart 1999

sa svim razlikama. I kao što Alpar Lošonc s pravom ističe, stavovi prema multikulturalnim i multinacionalnim državama predstavljaju test za Evropsku Uniju danas.

Milan Podunavac postavlja pitanje šta je dobro u multikulturalizmu i odgovara: što ističe našu sposobnost da prihvatimo druge kao i sebe same i da uvažavamo socio-kulturni ambijent drugih u kojima se socijalizuju; što omogućuje celovito razumevanje načina života i koncepcije dobra koje pojedinci slede, kao i poštovanje ljudskog dostojanstva u zavisnosti od priznavanja i vrednovanja svetova kojima individue pripadaju; što se time nadilaze kulturne podele i proizvodi osećanje zajedništva i prožimanja kultura. I zaključuje: društvo se, tako, sastoji od pluraliteta kulturnih grupa, a ne od većine i manjine.⁴

Ovde se pokazuje, pre svega, da multikulturalizam, ako je konstituisan kao interkulturalizam, prevazilazi izolaciju pojedinačnih kultura koje se samo tradicionalno obnavljaju i dovodi do razumevanja da postoji pluralitet kultura (načina života, mišljenja i verovanja), u čijem se okruženju i u uzajamnim kontaktima razvija svaka kultura. Charles Taylor zamera liberalnoj državi, piše Podunavac, da je nesposobna da odgovori na imperitive složenih pluralističkih društava (Isto, 83). Carl-Ulrik Schierup tome dodaje da se multikulturalizam zasniva na transetničkom i transnacionalnom dijalogu u perspektivi globalnog.⁵

Prema jednom od najrazvijenijih shvatanja multikulturalizma u liberalnoj teoriji, prema shvatanju Will Kymlicke-a⁶ interakcija kultura nije pretnja njihovom integritetu (187), jer jedna je stvar učiti od šireg sveta, a druga biti nasilno integrisan u njega (190). Stoga, ljudi treba da budu u mogućnosti da odlučuju šta je najbolje u njihovoj kulturi i šta da integrišu iz drugih kultura u svoju kulturu (191). Ali zato pored individualnih prava moraju da postoje i „community rights“; dakle, mnoga kulturna prava

4) M. Podunavac, *Liberalizam i multikulturalizam*, Filozofija i društvo, XVII, 2000, str. 78-80

5) Carl-Ulrik Schierup, *Multiculturalism in Crisis: The US and EU-Europe Compared, u Ethnicity in Postcommunism*, IDM, 1996, str. 44

6) Will Kymlicke, *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1995

(samoupravna prava, politička prava, sindikalna prava) nisu antagonistička naspram individualnih prava, ali prava zajednice moraju se meriti prema pravima individua koje ih sačinjavaju, jer zajednica nema interesa nezavisno od svojih članova, pobijajući time tezu da grupe imaju prvenstvo nad individuama.

U tom kontekstu se može razrešiti i odnos između individualiteta i pluraliteta kultura, odnosno, problem partikularnog i univerzalnog kao komplementarnih dimenzija, jer kako piše Kymlicke, zaštita građanskih i političkih prava je glavni mehanizam za akomodiranje kulturnih razlika, budući da ta prava omogućuju pojedincima da formiraju i održavaju razne grupe i asocijacije koje konstituišu civilno društvo (28). A kao klima u kojoj individue vrše izbor, jedna kultura mora biti otvorena za uticaj drugih kultura jer su ljudska bića „kulturne kreature“, piše Kymlicke, u smislu da su kulture nužna osnova njihovog razvoja kao ljudskih bića, iz čega se može zaključiti da učenje od različitih kultura povećava mogućnost razvoja.

F. Dolmear⁷ zamera liberalističkom atomizmu što ne uzima u obzir da je određen stepen u kojem je pojedinac slobodan moguć samo u određenoj vrsti civilizacije, te je potrebno razviti viziju pravde osetljivu za istorijski i društveni kontekst, istorijski utemeljene forme života koje se razlikuju po svojim kulturnim obrascima, praksama i uslovima života (255). Po njegovom mišljenju, liberalni koncept obuhvata jedan „ideal asimilacije“, u stvari, melting-grupnu viziju društvene integracije. Dolmear za razliku od toga sugeriše viziju „demokratskog kulturnog pluralizma“, koji označava oslobađanje u kulturi i putem kulturnih raznolikosti, kada produkt društvenih procesa dobija preobražavajuće i emancipatorsko značenje (260). Ali kada se razlika definiše kao „apsolutna drugost“ (nedemokratsko značenje), razlike se isključuju i nema interakcije.

Dakle, multikulturalizam je proces koji promovise razlike i zahteva priznavanje drugog. Ali Taylor se protivi nekritičkom prihvatanju svih razlika, svih kulturnih verovanja i praksi, već

7) F. Dolmear: *Demokratija i multikulturalizam, u Multikulturalizam i moderna država*, Treći program, br. 111, 2001

zastupa stanovište o otvorenosti prema onim alternativama koje pomeraju naše horizonte. O tome opširnije piše Nancy Frazer⁸. Ona postavlja pitanje: da li multikulturalizam zahteva priznavanje svih jednakosti, odnosno, koje razlike zaslužuju javno priznanje, a koje treba smatrati irelevantnim za politički život i tretirati kao privatnu stvar? Nancy Frazer upozorava da su izvesni zahtevi identiteta ukorenjeni u odnose nejednakosti i dominacije, dok su drugi ukorenjeni u izazove takvim odnosima (61). S tim u vezi zamera da multikulturalizam tretira sve identitete kao vredne priznavanja i sve razlike kao vredne afirmacije (67); odnosno ne pravi se razlika između demokratskih i anti-demokratskih zahteva, između opravdanih (just) i neopravdanih razlika. Međutim, piše ona, kulturne razlike se mogu slobodno elaborirati i demokratski posredovati samo na osnovu socijalne jednakosti, što je suprotno tome kada „kulturni imperijalista“ tretira „belog čoveka-Anglosaksonca-muškarca-srednje klase“ kao „ljudsku normu“, a sve druge kao devijante. Jednostrani pogled se ispoljava u nekritičkom slavljenju razlika (Frazerova to zamera i nekim feminističkim teorijama) bez njihovog propitivanja sa stanovišta nejednakosti, kao da u društvu ne postoji klasna podela ili druge strukturne nepravde (70). Zaboravlja se da izvesni grupni identiteti mogu biti povezani sa odnosima dominacije (na primer, dominantna nacija prema nacionalnim manjinama). Zato Nancy Frazer konstatuje da se kulturna politika priznavanja razlika mora povezati sa socijalnom politikom redistribucije (dobara i moći – Z. G.); odnosno, treba pitati koji identitet proširuje demokratiju, a koji radi protiv demokratije. Dakle, borba za multikulturalizam treba da se poveže sa borbom za demokratiju i socijalnu jednakost (72). Ali Frazerova odbacuje i drugu anti-esencijalističku varijantu, koja tretira sve razlike kao represivne.

Multikulturalizam je, kada se shvati kao interkulturalna komunikacija, demokratski izraz razlika individualnih i kulturnih identiteta i njihovih prava i sloboda. Kao takav omogućuje manjinskim (marginalnim) grupama da sačuvaju svoju kulturnu tradiciju bez asimiliranja u dominantnu kulturu. Stoga je priznavanje manjinskih

8) N. Frazer: *Multiculturalism and Gender Equity*, Constelations, vol. 3, 1996

prava stvarni test demokratije, budući da je kulturni pluralizam jednina od najvažnijih osobina moderne demokratske države. Iz toga slede dva principa modernosti, kao što napominje jedan autor: sloboda za sve i jednake životne šanse za sve. Prema tome multikulturalizam se definiše kao „utopija jednakih šansi zajednica“, suprotno shvatanju da multikulturalizam predstavlja asimilaciju marginalnih kultura pod kišobranom dominantne kulture što, u stvari, predstavlja prinudnu integraciju.

Ako, pak, imamo u vidu demokratski koncept globalizacije koji doprinosi razvoju multikulturalizma, može se ustanoviti da kultura time dobija: a) veliko širenje moderne tehnologije komunikacija (elektronski mediji, internet, neposredne informacije širom celog sveta); b) zajednicki moderni sistem edukacije koji slede obrazovni sistemi u svetu da bi držali korak sa progresivnim razvitkom; c) intenzivniju interakciju kulturnih razlika, što doprinosi razvoju tolerancije među ljudima i sprečavanju ksenofobije, kao i negativnih predrasuda o drugim narodima; d) i kao posledica svega toga, usavršavanje ljudskih prava i sloboda, što postaje univerzalna obaveza svih naroda. Dakle, ako se prihvati model multikulturalizma kao interkulture komunikacije, prestaje da važi podela na dominantne i podređene kulture i isključuje se diskriminacija manjinskih (marginalnih) kultura. Međutim, problem koncentracije moći u procesu globalizacije ne treba izgubiti iz vida, jer se tada umanjuje demokratski potencijal koji ovaj proces u sebi nosi i podstiču sukobi, umesto da se gase, između različitih kulturnih identiteta.⁹

Stoga treba reći da je priznavanje razlika jedna stvar a praktična politika može biti sasvim drugačija. Na to ukazuje Tibor Varadi¹⁰ kada postavlja pitanje: da li zapadni model etno-kulturne pravde pomaže postkomunističkim društvima da pronađu demokratski pristup etničkim/kulturnim razlikama (71). I s pravom primećuje, da grupe, čiji je identitet bio isključen iz zajedničkog koncepta, ne mogu pokazati lojalnost svojoj državi; a to nužno

9) O tome videti opširnije u odeljku o globalizaciji.

10) T. Varadi: *O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, Habitus, Novi Sad, mart, 1999

proizvodi etno-kulturne sukobe zato što se jednakost tih grupa ne može postići isključivanjem prava na razlike. U tom kontekstu postavlja se problem harmonizacije etničkog/nacionalnog i kulturnog identiteta da bi se izbegla asimilacija od strane dominantne kulture, tj. kako se priznavanje razlika (u smislu etničke heterogenosti) može usaglasiti sa konceptom građanskog identiteta moderne nacije¹¹. To se može postići na taj način što moderni nacionalni identitet pretpostavlja identifikaciju sa državom kao političkom zajednicom zasnovanom na principu građanstva i zajedničkog učešća u osnovnim društvenim ciljevima i vrednostima, kao i na osnovu jednakosti u razlikama, odnosno, na heterogenosti i pluralitetu kulturnih formi.

Interkulturalna komunikacija je onemogućena ukoliko preovlađuje pojam etničke nacije zato što se tada stvaraju jake granice između etničkih grupa i njihovih kultura. Stoga je promocija multikulturalne zajednice najprikladnija u modelu moderne političke države, koja omogućuje komunikaciju između različitih kulturnih tradicija koje postoje u njenom okviru. Ako je takav kontekst odsutan postoji velika mogućnost za pojavu ekstremnog nacionalizma (što se i dogodilo u bivšem SSSR-u i Jugoslaviji devedesetih godina prošlog veka) ne samo cepajući sastavne delove države već proizvodeći i podele između njihovih kultura, kada kulturne razlike dobijaju negativno značenje i bivaju odbačene.

Stoga je važno da globalizacija, kao transnacionalni i transkulturalni proces, „nadraste dečju bolest nacionalizma i etnocentrizma“, da bi mogla da podstakne dijalog između različitih kultura i civilizacija.

Jedan broj autora postavlja i sledeće pitanje: da li su mononacionalne i mono-kulturne države stabilnije od multinacionalnih i multikulturalnih država? Pri tom se zanemaruje činjenica da su moderne države u većini složene multinacionalne i multikulturalne zajednice (uključujući i najrazvijenije demokratije) što ne remeti

11)Ovde treba napraviti razliku između etnički shvaćene nacije kao organskog, prirodnog identiteta i građanskog poimanja nacije kao političke jedinice moderne države, čiju osnovu čine građani, a ne etničke grupe.

njihovu stabilnost, dok su izvesni zahtevi za stvaranjem mono-nacionalnih država doveli do ratova (ne samo u bivšoj Jugoslaviji). Ovi autori takođe propuštaju da shvate da je multikulturalizam moderna pojava povezana sa procesom globalizacije širom sveta (što ne isključuje kulturni imperijalizam). Drugim rečima, različitost i pluralitet kultura su fundamentalne karakteristike modernih društava, koja se ne mogu redukovati na mono-kulturnu sredinu.

Kada se multikulturalizam shvati u dubljem smislu (a ne samo kao koegzistencija različitih kultura, već kao kulturna interakcija), on postaje najbolja odbrana od etnocentrizma (i evrocentrizma), vraćajući veru ljudima u kulturnu i političku pravdu, budući da se oslanja na priznavanje i toleranciju prema različitim kulturnim dostignućima i da kulture ne gube svoj identitet u multikulturnom konglomeratu.

Moto multikulturalnosti može se izraziti rečima Charlesa Taylora, da smo dužni da respektujemo sve kulture koje su oblikovale celinu društva dug period vremena, budući da one imaju nešto važno da kažu svim ljudskim bićima. A to, po rečima Alpara Lošonca, podrazumeva međukulturnu interakciju kao kontekst za stvaranje različitih orijentacija i „prostor ispoljavanja različitih praksi“ (Isto, 101) Stoga tumači multikulturalizam kao razvijanje senzibiliteta za druge kulture i kao kritiku asimetrične raspodele moći, kao prevazilaženje ograničenja etničkih grupa, koje unosi različitost u homogeno polje nacionalnih država.

Iz toga se može zaključiti da razvoj modernog sveta treba da ide u pravcu prožimanja kultura i civilizacija, da bi se svet obogatilo koristeći sva dostignuća čovečanstva, a ne u pravcu sukoba civilizacija, ako čovečanstvo hoće da napreduje i da izbegne apokaliptičke posledice.

Reference

Taylor Ch: *Multiculturalism and the 'Politics of Recognition'*, Princeton University Press, Princeton, 1992

Kymlicka W: *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1995

- Frazer N: *Multiculturalism and Gender Equity, Constellations: Identity and Politics of Recognition*, vol. 3, No. 1, April, 1996
- Nickolson L: *Recognition and Multiculturalism, Constellations*, vol. 3, No. 1, 1996
- Carens J. H: *Liberalism and Culture, Constellations: Symposium on Multicultural Citizenship by Will Kymlicka*, vol. 4, No. 1, April, 1997
- Parekh B: *Dilemmas of Multicultural Theory of Citizenship, Constellations: Symposium*, 1997
- Schireup C. U: *Multiculturalism in Crisis: The US and EU-Europe Compared, u Ethnicity in Postcommunism*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1996
- Podunavac M: *Liberalizam i multikulturalizam, Filozofija i društvo, XVII*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2000
- Dolmear F: *Demokratija i multikulturalizam, u Multikulturalizam i moderna država*, Treći program, br. 111, 2001
- Taylor Ch: *Nationalism and Modernity, u Spectre of Nation*, Beogradski krug, Beograd, 1996/97
- Melucci A: *Ethnic and Cultural Identity, u Spectre of Nation*, Beogradski krug, Beograd, 1996/97
- Lock D. C: *Increasing Multicultural Understanding*, SAGE, London, 1992
- Lošonc A: *Multikulturalnost u evropskom zajedničkom prostoru: 1989 kao izvor mita*, Habitus, Novi Sad, 1999
- Varadi T: *O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, Habitus, Novi Sad, 1999
- Jonathan F: *Cultural Identity and Global Process*, SAGE, London, 1994
- Walzer M: *Multiculturalism and Individualism*, Dissent, Spring, 1994
- Featherston M. (ed), *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, SAGE, London, 1990

II deo

Demokratija u procesu tranzicije – Slučaj Srbije

Uvod

Kako uspostaviti demokratiju u Jugoslaviji/Srbiji? Prve refleksije na demokratski prevrat

Prvo pitanje pred kojim se zemlja sada nalazi jeste *kako uspostaviti demokratiju*, budući da ono što se dogodilo 24. septembra i 5. oktobra 2000. godine bilo je tek *otvaranje* društva za demokratske promene. Načinjen je, dakle, tek prvi korak, koji kao i svaka tranzicija nije jednoznačan i ne garantuje da će (lako) doći do demokratske transformacije društva. Do sada je taj korak doneo najveće rezultate u pogledu otvaranja Srbije prema svetu i podizanje njenog ugleda u očima međunarodne javnosti, što je u tako kratkom periodu nesumnjivo ogroman uspeh. Ali se već sada na unutrašnjem planu gomilaju mnogi problemi na koje nova politička elita ili nije u stanju da reaguje, ili neadekvatno reaguje.

Razumljivo je spoticanje demokratije na njenim prvim koracima i to treba uvažavati, budući da imamo hibridne institucije vlasti¹ i na federalnom i na republičkom nivou, stoga se možemo, s pravom pitati, da li je bivši režim lišen vlasti? Čak bismo se mogli pitati i da li je Slobodan Milošević izgubio svu moć da utiče na događaje svakodnevnice politike i života, jer i dalje sedi mirno u svojoj rezidenciji² i povlači konce političkih odluka SPS-a.

Naslede bivšeg režima može se posmatrati a) na institucionalnom i b) na mentalnom nivou. U prvom slučaju treba konstatovati

-
- 1) To je period kada je još postojalo „dvovlašće“, odnosno učešće u vlasti i poraženih partija.
 - 2) Slobodan Milošević u tom periodu još nije bio izučen Haškom Tribunalu.

da nije razvlašćena bivša partijska nomenklatura i da se prave iznude kompromisi do izbora 23. decembra, kada se pretpostavlja da će struktura vlasti biti homogenija; ali u toj situaciji zapaža se da se provlače neki stari mehanizmi vlasti (o kojima će biti više reči u daljnim tekstovima), sa kojima se moralo raskrstiti da bi se utro put demokratskom upravljanju. A na mentalnom nivou zapaža se jak uticaj autoritarnog nasleđa, koji ostavlja traga na shvatanja partijskih i državnih funkcionera u pogledu njihove uloge u vlasti i odnosa sa javnošću. Na pitanje da li će „Demokratska opozicija“, koja je preuzela vlast, biti u stanju da prevaziđe to političko nasleđe i prebrodi iskušenja vlasti, odgovor leži u sledećem pitanju: kojom brzinom će se rukovodioci DOS-a oslobađati nasleđenog *autoritarnog mentaliteta*, ali je važno i pitanje mentaliteta građana, koji se takode moraju oslobađati nasleđa autoritarnih shvatanja da bi postali građani kao slobodne ličnosti.

Ono što najviše zabrinjava, nije sasvim jasna strategija nove vlasti i posebno Predsednika SRJ, u pogledu unutrašnje politike. A najviše se zamera bivšoj vlasti – tajnost političkih odluka – što nije prevaziđeno, jer ni nova vlast ne objašnjava javnosti na osnovu čega donosi (ili ne donosi) pojedine važne odluke, koje mogu biti sudbonosne za društvo u Srbiji danas. Kao najčešći prigovor javnosti čuje se pitanje zašto se odlaže da se pozovu sudu pravde oni funkcioneri bivšeg režima koji su nesumnjivo odgovorni za sve zločine učinjene prema drugim narodima i koji su naneti ovoj zemlji, koja je, zahvaljujući njihovoj razornoj politici dovedena na rub propasti. A kada se postavi pitanje o pogoršanju ekonomske situacije daju se paušalni odgovori, bez argumentacije, što deluje neubedljivo i daje mogućnost eksponentima bivšeg režima, a naročito demagozima iz Radikalne stranke, da optužuju DOS kao krivca za ono što je bivši režim ostavio u nasleđe. Stoga, nije dovoljno reći da se radi o opstrukciji poraženih snaga, već je neophodno argumentovano pokazati, da svakom građaninu bude jasno gde treba tražiti prave krivce, inače deluje kao loša propaganda, koja se služi etiketama umesto argumentima.

Šta treba činiti da takav način rada ne postane uobičajena praksa novih vlasti?

1. Neophodna je demokratska rekonstrukcija svih institucija sistema na makro i mikro nivou (u tom pogledu smatram da je legitimno hitno preuzimanje vlasti u onim institucijama gde su ustanovljene zloupotrebe, da bi se sprečilo dalje štetno delovanje i omogućilo da demokratske institucije počnu normalno da funkcionišu);

2. Potrebno je konstituisati kritičku javnost kao korektiv i kontrolu nove vlasti, da bi vlast postala odgovorna pred građanima. Od sklonosti ka preteranom autoritetu vlasti i izbegavanja kritike javnosti upućene nosiocima vlasti, nisu imuni ni sama vlast, ali ni građani, koji se moraju osloboditi podaničkog ponašanja prema vlasti;

3. Edukacija građana za aktivno učešće u sferi javnosti nameće se kao važna potreba, jer su pojedinci u našem društvu decenijama socijalizovani za ulogu podanika-objekta, bez sposobnosti da postanu subjekti društvenih procesa; ali je potrebno obrazovati i predstavnike nove vlasti za demokratsko upravljanje, budući da kao opozicija to nisu mogli naučiti i s obzirom na stare navike koje nisu podsticale demokratski način ponašanja;

4. Neophodno je upornije izgrađivati sektor civilnog društva sa kojim moderna država postaje demokratska pravna država proširujući polje delovanja svih subjekata društva. U tom pogledu treba reaktivirati energiju koju je civilno društvo ispoljilo pred događaje 5. oktobra. Ali sada treba definisati novu strategiju civilnog društva u procesu uspostavljanja demokratije, koja se bitno razlikuje od demonstrativnih akcija uperenih na svrgavanje bivšeg režima, ali koja ne treba da otupi oštricu kritičke refleksije prema politici nove vlasti, budući da je osnovni cilj civilnog društva ograničavanje i sprečavanje zloupotrebe vlasti. Nije bez osnove ni da se postavi pitanje da li će civilno društvo biti u stanju da spreči da nova vlast atrofira i skrene u pravcu novog autoritarizma, s obzirom na složenost objektivnih okolnosti i na nasleđe u sferi subjektivnog ponašanja.

Da bi se iz sadašnjeg stanja još nedovoljno artikulirane tranzicije prešlo na put stvarne demokratske transformacije društva (bez mnogo lutanja i grešaka drugih zemalja u tranziciji), građani se moraju učiti da koriste svoja građanska prava, a nosioci vlasti da poštuju demokratska načela kao što su: načelo javnosti i kontrole vlasti od strane građana, princip odgovornosti i samokontrole da ne bi prekoračili svoja ovlašćenja, poštovanje principa podelje vlasti (u tom pogledu važna je izgradnja demokratskog sistema pravosuđa i parlamenta kao demokratske institucije), poštovanje vladavine zakona (ali uz korenitu izmenu zakonitosti koju je stvorio bivši režim u cilju očuvanja vlasti).

Nova vlast mora otvoreno reći javnosti da posao uspostavljanja demokratije neće biti nimalo lak zadatak i pozvati građane (ali ne samo deklarativno, već i pružajući realne oblike participacije) da joj u tome pomognu. Ne pokazuje se, međutim, sklonost vlasti da prihvati sve oblike civilnog društva (sindikate, Nевladine organizacije, Građanske parlamente, Narodni pokret Otpor, koji je, nesumnjivo odigrao značajnu ulogu u predoktobarskim događajima) kao *partnere* u kreiranju i ostvarenju nove politike, iz čega proizlazi da se i nova vlast smatra samodovoljnom i neprikosnovenom u svojim odlukama. Ukoliko se nastavi takva praksa, to će značajno kočiti dalji razvoj demokratije u Srbiji, budući da u ovako složenim okolnostima vlast neće moći sama da izađe na kraj sa svim problemima i teškoćama.

Do uspostavljanja demokratije u Srbiji biće potrebno još dosta vremena i mnogo strpljenja i razumnog ponašanja i ne treba se zanositi iluzijom da će se to brzo i lako ostvariti. Da se ne bi ustoličili principi starih mehanizama vlasti i da građani ne bi ponovo pali u apatiju, treba otvoreno ukazivati na ozbiljne probleme sa kojima ćemo se suočavati narednih godina, ali isto tako i podsticati optimizam da ih možemo uspešno savladati pod uslovima: a) da vlast prihvati princip partnerstva i mobilise sve demokratske snage u izgradnji demokratskih principa upravljanja i institucija, b) da građani sačuvaju pozitivnu energiju oslobođenu 5. oktobra i upotrebe je na stvaranje novog sistema, c) da se demokratija ne

shvati usko samo kao primena novih procedura, već kao, ~~uopšte~~ sistemski rad na preobražaju kvaliteta života, ~~što je, uopšte, dublje~~ dublje promene u sferi „sveta života“ (svukodnevno~~g~~ ~~življenja~~), ~~u~~ ne samo u institucionalnoj sferi.

Pred nama je, dakle, težak „revolucionarni“ cilj da ~~uopšte~~ ogroman skok iz decenijama građenog i održavnog, ~~autoritarnog~~ sistema u kvalitativno novi, demokratski sistem. Koliko ~~uopšte~~ u tome uspeti zavisi ne samo od vlasti i novih političkih elita, već i od svih građana ovog društva, koji i sami moraju doživeti temeljni preobražaj – *od podanika ka građanima.*

Glava VI

Budućnost demokratske tranzicije u Srbiji: Rekapitulacija promena

Opis sadašnjeg stanja

Da bi se odgovorilo na pitanje o karakteru buduće tranzicije u Srbiji nakon preokreta koji se dogodio 5. oktobra 2000. godine, potrebno je okarakterisati u kakvom se stanju nalazi naše društvo danas i koje se promene još moraju dogoditi da bi se obezbedila demokratska transformacija.

Posle pada bivšeg socijalizma 1989. godine i raspada Jugoslavije početkom devedesetih godina Srbija nije bila spremna da se uhvati u koštac sa novim izazovima zbog nekoliko razloga: prvo, zato što je u to vreme već bila uspostavljena Miloševićeva vladavina i politika oštrih konflikata između bivših jugoslovenskih republika; drugo, kao posledica tih konflikata počeli su međuetnički ratovi koji su pojačavali razvoj ekstremnog agresivnog nacionalizma; treće, zbog toga je pridata manja važnost demokratskim reformama u korist etničke emancipacije, te su iz tih razloga bili odloženi neophodni koraci koji bi obezbedili demokratsku transformaciju društva. Zloupotrebljavajući nacionalna osećanja koja su rasla kao reakcija na raspad bivše Jugoslavije i iz nesigurnosti nacionalnih manjina u novonastalim nacionalnim državama, Slobodan Milošević je iskoristio nacionalističku ideologiju kao sredstvo novog legitimiteta svoje vlasti, u cilju ostvarenja ideje „Svi Srbi u jednoj državi“. Iz tih razloga on je podržao međuetničke ratove u Hrvatskoj i Bosni, kao i na Kosovu, usmeravajući sve materijalne izvore i ideološke napore ka ostvarenju tog cilja i na taj način osiromašujući dotle inače relativno uspešno društvo (u

poređenju sa drugim istočno-evropskim zemljama). U toku poslednje decenije XX veka Milošević je uporno i sistematski stvarao i jačao diktatorske metode prigrabivši svu ekonomsku i političku moć u svoje ruke u procesu transformacije društvenih institucija u državnu svojinu. Na taj način je uspeo da ustanovi autokratski režim sa partijskom oligarhijom kojoj se pružila prilika da akumulira ogromno bogatstvo kao nagradu za političku lojalnost. Kada se tome doda činjenica da je veliki deo stanovništva podlegao nacionalističkoj euforiji, naročito oni iz nižih slojeva i sa niskim obrazovanjem, ali uz asistenciju i jednog broja intelektualaca, postaje jasnije kako je Slobodan Milošević mogao sprovesti svoju destruktivnu politiku tokom decenije.

Takvu politiku je karakterisala rastuća mržnja između etničkih grupa i ksenofobija, kao i jačanje nepoverenja u međuljudskim odnosima, što je pogodovalo razvoju anomije i potpune konfuzije moralnih normi i vrednosnih orijentacija. U moralnom vakuumu Srbiju je zapljusnuo masovni kriminal, uključujući i vladajuću strukturu. Krajnji rezultat takve politike doveo je do toga da je SR Jugoslavija postala vodeća zemlja u Evropi u pogledu siromaštva, zahvaljujući potpunom kolapsu ekonomije i destrukciji svih društvenih institucija koje više nisu mogle da funkcionišu.

Šta je, dakle, doprinelo opstanku bivšeg autokratskog režima u poslednjoj deceniji XX veka?

- uspostavljanje opšte etatističke strukture moći koju je u potpunosti kontrolisao svemoćni vođa;
- stalna reprodukcija konflikata koja je jačala međugrupne i interpersonalne tenzije i razvijala osećanje bespomoćnosti među populacijom;
- stoga okretanje prema „slavnoj naciji“ (Srbi kao „nebeski narod“) i nacionalnoj državi kao zaštiti od nesigurnosti i anksioznosti;
- intenzivna ratna propaganda koja se oslanja na pojam „neprijatelja“ kako u borbi između naroda Jugoslavije, tako i protiv demokratske opozicije kao „unutrašnjeg neprijatelja“;
- potpuna izolacija Jugoslavije koja je preseklala veze demokratske opozicije sa svetom i pojačala propadanje ekono-

mije, a istovremeno pružila alibi Miloševiću za optuživanje međunarodne zajednice za katastrofične rezultate koje je režim proizveo;

- i na kraju, mada ne na poslednjem mestu, slabost opozicije i njena nesposobnost da ponudi alternativni program, budući da su opozicione partije bile rascepkane, a među njima su se nalazile i nacionalistički orijentisane stranke, koje su i same podgrejavale probuđeni nacionalizam u narodu, stoga je skoro ceo politički prostor bio obeležen anti-demokratskim stavovima, sa malim oazama otpora.

Intervencija NATO-a sa obrazloženjem sprečavanja „humanitarne katastrofe“ na Kosovu, još je doprinela daljem razaranju društva u Jugoslaviji, uništavajući infrastrukturu i proizvodeći mnoge civilne žrtve, ali je ona imala dvostruki efekat: u jednom delu populacije Milošević je uspeo da razgori anti-zapadno raspoloženje i postigne još veću izolaciju od sveta, ali je na drugoj strani deo stanovništva sve više postajao svestan ko je glavni krivac za pokretanje rata sa svetom, odbacujući iluziju o Miloševićevoj „odbrani nacionalnih interesa“ i postavljajući pitanje zašto takav rat nije izbegnut. To je bilo plodno tle za stvaranje i jačanje asocijacija civilnog društva, koje su se umnožile naročito posle intervencije NATO-a, da bi promovisale, kao alternativu, demokratske promene, objašnjavajući građanima u gradovima Srbije negativne rezultate politike režima i zašto su društvene promene neophodne. Zahvaljujući u mnogome entuzijazmu i aktivnosti organizacija civilnog društva, bila je izvršena priprema stanovništva za angažovanje u cilju okončanja režima Slobodana Miloševića, što nisu mogle izvesti samo razjedinjene opozicione stranke

Stanje u kojem se društvo našlo nakon preokreta možda bi se najbolje moglo vizuelno predstaviti kao sveopšti kaos i dezorganizacija društva. Tek sa padom Miloševićevog režima dolazi se do uvida u težinu razorenosti društva i svih društvenih institucija. Razotkriva se potpuna kriminalizacija društva i raspad pravnog sistema. Ne samo da je uništena ekonomija i njeni resursi eksploatisani u privatne svrhe vladajuće nomenklature, već su i sve druge društvene institucije postale puke ekspoziture državne ma-

šinerije, koja je bila u rukama partijske oligarhije. Siromaštvo društva je progresivno napredovalo što se vladajući sloj više bogatio i finansijski učvršćivao na vlasti. Društvo se nezadrživo kretalo u pravcu nacional-socijalizma, što je služilo kao ideološko pokriće za očuvanje vlasti uprkos sve katastrofalnijim posledicama politike bivšeg režima.

U poređenju sa stanjem u kojem se nalazila SFRJ 1980-ih godina u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, može se reći da su bile ne samo potrte sve komparativne prednosti Jugoslavije nego i da je Miloševićeva Jugoslavija otišla daleko unazad prema razvijenijim zemljama bivšeg socijalizma s kraja osamdesetih godina. Godine 1989. Poljska, Čehoslovačka i Mađarska su bile izgradile izvesne pretpostavke za demokratsku tranziciju svojih društava, što je popločalo put daljeg evolutivnog razvoja. U 1990-te godine bivša Jugoslavija je ušla razorena etničkim ratovima, što je odredilo njen involutivni put, koji se nije zaustavio sve do pada Miloševićevog režima. Deset godina su sistematski rušeni svi temelji normalnog funkcionisanja društvenog sistema i utvrđivana njegova reetatzacija, što je omogućilo učvršćenje autokratskog režima, budući da je jedini ovlašćeni „posednik“ države bio Slobodan Milošević (bez obzira na državnu funkciju koju je vršio).

Savezna Republika Jugoslavija je u poslednjoj deceniji odlazećeg veka postala najsiromašnija zemlja u Evropi, sa najnižim standardom u poređenju sa republikama bivše Jugoslavije i enormno visokom stopom nezaposlenosti (koja je prešla 30 procenata). Više od 2/3 stanovništva živi na granici egzistencijalnog minimuma. Siromaštvo koje se sučeljava sa bedom je osnovna slika svakodnevnog života. Pri tom, i onako nezadovoljavajući kulturni nivo populacije sve je više opadao, budući da je prosečan dohodak po glavi stanovnika jedva bio dovoljan samo za preživljavanje, te su izdaci za kulturne potrebe (uključujući i školovanje, koje je postajalo sve skuplje) bili eliminisani.

Na takvo tle – opšteg ekonomskog propadanja i kulturnog nezadovanja – uspešno se kalemila državna indoktrinacija, koja je bacala ideološku maglu na postojeće stanje šireći etničku mržnju i ksenofobiju prema svemu drugačijem. Teorijom „zavere“ celog sveta protiv Jugoslavije režim je stvarao unutrašnju izolaciju, koja

je pojačavala dejstvo spoljašnje izolacije usled sankcija međunarodne zajednice, u pogledu društvenog sunovrata, ali istovremeno koristeći je kao sredstvo za homogenizaciju stanovništva oko državne vlasti.

Ustav i zakoni su prilagođavani interesima vladajuće političke elite. Zakon o radnim odnosima ustanovio je apsolutne prerogative direktora, koji su postavljeni prema partijskim kriterijumima, a državni sindikat je sveden na lojalnu transmisiju vlasti (sindikatska Nezavisnost bio je izložen represiji i direktori su sprečavali njegovu osnivanje u preduzećima). Zakon o informisanju bio je usmeren na potpuno gušenje slobodnih medija, a Zakon o univerzitetu pretvorio je univerzitet u ispostavu države s namerom da uguši autonomiju i akademske slobode, koje su vodile obrazovanju kritičkog mišljenja. Pri tom, pravosudni sistem bio je potpuno korumpiran i građani nisu imali mogućnosti da se bore za poštovanje svojih prava i sloboda.

U kompleksu takve državne građevine pojedinci su se osećali nesigurno i potpuno bespomoćno, i prema istraživanjima javnog mnjenja strah je bio osnovno osećanje koje je uticalo na njihovo ponašanje. Delimično i time, pored manipulacije nacionalističkom ideologijom, koja je pojačavala osećanje ugroženosti i ksenofobije, može se objasniti dugogodišnji otpor većeg dela populacije društvenim promenama, zahvaljujući čemu se održavao Miloševićev režim.

Takvo je stanje zatečeno posle pobede Demokratske opozicije na izborima 24. septembra, ali se ništa značajnije nije promenilo ni do izbora za republički parlament 23. decembra s obzirom na dvovlašće koje je vladalo u međuvremenu. U tom svetlu treba posmatrati moguće puteve demokratske transformacije društva i stvaranje pretpostavki za demokratiju u Srbiji. Tek u tom kontekstu može se odgovoriti i na pitanje o karakteru promene koja se dogodila 5. oktobra.

Karakter preokreta 5. oktobra

O prirodi preokreta koji se dogodio 5. oktobra postoje različita mišljenja: od pojednostavljenog shvatanja o puču do „mirne revolucije“, koja se poredi sa „plišanom revolucijom“ u Istočnoj

Evropi 1989. godine. Međutim, sva ova poređenja su neadekvatna da objasne šta se doista dogodilo 5. oktobra, kada je milionska masa građana Srbije primorala Slobodana Miloševića da prizna izbornu pobjedu Demokratske opozicije i ode sa vlasti. Dva su specifična momenta koja treba uzeti u obzir: prvi je pobjeda Demokratske opozicije na izborima, a drugi je pobuna građana protiv izborne krađe i borba za priznavanje njihove izborne volje. Dakle, niti se radilo o puču, niti o klasičnoj revoluciji, pa ni onoj koja se dogodila 1989. godine u Istočnoj Evropi. Tačnije, reč je o neraslom masovnom otporu jednom autokratskom režimu, koji je svojim neumerenim ambicijama prevazišao svaku meru trpljenja i izazvao takav revolt koji se više nije mogao zaustaviti i koji je doveo do toga da je posle šest decenija svrgnut jedan autokratski režim. U tom smislu može se reći da je događaj od 5. oktobra predstavljao jedan revolucionarni čin, kojim je nepovratno srušen autokratizam kao princip vladavine i otvoren put za prelaz na novi i drugačiji društveni poredak. Drugim rečima, uveden je nov princip – smene vlasti putem izbornog postupka – što je ukazivalo na demokratsko usmerenje nastale društvene promene.

Ali se ne može govoriti o revoluciji, koja se u sociološkom smislu definiše kao temeljna promena društvenog sistema i društvenih institucija, jer je učinjen tek prvi korak u tom pravcu. Može se govoriti o zakasneloj tranziciji kao prelaznom periodu, ali koja nije jednoznačna i jednosmerna budući da izvršeni čin ne dovodi automatski do demokratske transformacije društva. Ne može se sa sigurnošću reći u kom će se pravcu kretati Demokratska opozicija u izgradnji novog društvenog poretka (utoliko pre što je to jedna vrlo složena koalicija sastavljena od 18 partija različitih ideoloških usmerenja)¹. Petog oktobra je postojao revolucionarni naboj i revolucionarni impuls (ali za razliku od klasične revolucije promena se dogodila bez prolivanja krvi). Ali je time bivši re-

1) Da se demokratska opcija može pretvoriti i u konzervativnu pokazuje pokret „Solidarnost“ koji je izvojevao „plišanu revoluciju“ u Poljskoj i najbezbolniji prelaz ka demokratiji, jer sa dolaskom na vlast menja svoje stanovište i odustaje od ključnih principa, tako da je brzo bila zamenjena reformisanom komunističkom partijom, a njen znameniti vođa, Lech Wałęsa, jedan je od najmanje popularnih ličnosti danas.

žim samo načet i ne može se govoriti o radikalnom raskidu sa bivšim poretkom, niti o ukidanju osnovnih pretpostavki starog sistema.

Da pitanje o kontinuitetu i diskontinuitetu nije precizno razgraničeno može se ustanoviti ako se analizira šta je bivši režim ostavio u nasleđe novoj vlasti i šta još nije prevaziđeno.

Nasleđe bivšeg režima može se posmatrati i na *institucionalnom* i na *mentalnom* nivou.

1) U pogledu institucionalne razgradnje mehanizama bivše vlasti može se uočiti sledeće: nije razvlašćena bivša partijska nomenklatura, koja još vrši uticaj na dalje procese, bilo delimičnim učešćem u vlasti, bilo putem moćnih finansijskih lobija koji i dalje deluju; u mehanizmima vlasti zapaža se i dalje arbitramost i tajnost u donošenju odluka i netransparenatnost vršenja vlasti; i dalje je prisutan komandni odnos prema javnosti, čije se sugestije ne uzimaju u obzir i kojima se odluke samo prenose kao gotov čin; nije odsutna ni borba za vlast u koaliciji DOS-a, što se naročito ispoljava u stvaranju partijske vlade, suprotno obećanjima da će to biti prvenstveno ekspertska vlada (jer se svaka partija u koaliciji bori da dobije što veći broj funkcionerskih mesta); i dalje je pretežno sredstvo komuniciranja sa javnošću propaganda, umesto argumentacije kojom se objašnjavaju postupci vlasti. Sve to pokazuje da ni predstavnici nove vlasti nisu imuni na *iskušenja vlasti*, što može predstavljati veliku prepreku u procesu demokratizacije društva.

2) Budući da su i predstavnici Demokratske opozicije socijalizovani u periodu autoritarnog režima, nije za čuđenje da su i kod njihovih vođa, ali i članstva, vidni ostaci autoritarnog mentaliteta, koji i služi kao osnova za navedene pojave pod tačkom 1. Možda je najbolji primer za ovu tvrdnju ponovljena težnja da se stvori kult ličnosti (vođe) u liku novog predsednika Republike, kojem se pridaju harizmatička svojstva i pokazuje spremnost da se sva rešenja predaju u njegove ruke (čime se može objasniti tako nagli uspon njegove popularnosti, iako je do nedavno bio manje poznat kao partrijski vođa). Može se

navesti i opadanje nivoa pozitivne energije građana, što se manifestovalo u povećanom broju apstinencata na izborima od 23. decembra kao pretpostavka da smo izvršili svoju dužnost i sada sve treba prepustiti izabranim predstavnicima, ne vodeći računa o tome da je neophodna javna kontrola svake vlasti kao temeljni princip pravne države.

Stoga nije jasno u kom će pravcu ići institucionalizacija nove vlasti i rekonstrukcija društvenih institucija, s obzirom na odlaganje da se povuku odlučniji potezi u njihovoj transformaciji (na primer u policiji, vojsci i pravosudnom sistemu).

Drugim rečima, nije izvršena radikalno drugačija institucionalizacija vlasti, koja podrazumeva oslobađanje od starih mehanizama kao nasleđa prošlosti i izgrađivanje novih demokratskih principa, kao što su: vladavina prava i „pravna država“, striktna podela vlasti i nezavisno sudstvo, odgovornost pred javnošću i javna kontrola vlasti.

Da li će DOS biti u stanju da prevaziđe *političko nasleđe* da bi prebrodio spoticanja prvih koraka demokratije? U odgovoru na to pitanje treba reći da to ne zavisi samo od DOS-a nego i od svih drugih demokratskih snaga u sektoru civilnog društva. Pitanje je, međutim, koliko će Demokratska opozicija podsticati razvoj civilnog društva i biti spremna da se prema njemu otvori (neki nagoveštaji o marginalizaciji civilnog sektora, uprkos velikoj ulozi koji je taj sektor odigrao u predizbornoj kampanji, izazivaju sumnju da nije prevaziđeno shvatanje da „politika pripada političarima“ u uskom smislu shvatanja politike kao osvajanja vlasti, a ne kao političke participacije građana u javnim poslovima).

Biće, stoga, potrebno dosta napora da se promeni politička praksa i izgradi nova demokratska politička kultura, da bi zajedno predstavnici vlasti i građani što pre otklonili posledice desetogodišnje pogubne politike Slobodana Miloševića.

Dva su osnovna pitanja na koja treba upozoriti novu vlast: 1) na odgovornost nove vlasti pred javnošću i 2) na konstituisanje kritičke javnosti kao korektiva i kontrole nove vlasti. Civilno društvo već sada mora da upozori novu vlast: da nije dovoljno ose-

tljiva na nedoumice javnosti i da se ne trudi da argumentovano odgovori na pitanja o pogoršanju ekonomskog stanja u zemlji; propagandni odgovor u smislu – to je opstrukcija bivšeg režima, ne objašnjava, prvo, sve teškoće pred kojima smo se našli, i drugo, zašto se ne preduzmu energičnije mere protiv opstrukcije predstavnika bivše vlasti; da ne podstiče stvaranje kritičke javnosti, naročito u elektronskim medijima, koji prednjače u slavljenju pobjede, ne ukazujući dovoljno na probleme i dopuštajući novoj vlasti da se uljuljkuje u pobjedničkom trijumfalizmu, bez dovoljno pokrića kada je u pitanju svakodnevni život, koji se čini i težim nego pre preokreta (nestašica struje i dugotrajne restrikcije, nedostatak goriva i slabo grejanje, povećanje cena i sl), što SPS i Radikali izdašno koriste u borbi protiv Demokratske opozicije; da se više deklarativno izjašnjava da je odgovorna pred građanima nego što to u praksi potvrđuje, jer se i dalje vitalne odluke donose u ministarskim kabinetima „iza zatvorenih vrata“, bez uticaja javnosti.

Zbog toga je u istraživanjima konstatovano opadanje optimističkih i porast negativnih raspoloženja, što se potvrđuje povećanjem osećanja zabrinutosti i straha. Naime, dok je u decembru 2000. godine 60 posto građana izjavljivalo da ni malo ili u neznatnoj meri oseća zabrinutost i strah, taj procenat je u junu 2001. godine opao na 40; ili nadu i optimizam u decembru 2000. godine nije osećalo samo 18 posto, a u junu 2001. godine procenat se popeo na 36; raste i broj onih koji u velikoj meri osećaju nemoć i beznade (sa 14 na 28 procenata), a splasnula je i „vera da će uskoro biti bolje“ (od 36 na 33 procenta).

Da nasledeni mehanizmi vladanja ne postanu praksa nove vlasti, šta treba činiti?

1. Neophodno je izvršiti *demokratsku rekonstrukciju svih institucija* bivšeg režima na makro i mikro nivou, da bi se sprečilo dalje štetočinsko delovanje predstavnika bivše vlasti i omogućilo da institucije počnu normalno da funkcionišu.
2. Da bi se prevazišla sklonost ka bezuslovnom autoritetu vlasti, od koje nisu imuni ni sama vlast ni javnost i građani, koji se moraju osloboditi udvoričkog ponašanja prema vlasti,

neophodno je izgrađivati *kritičku javnost* kao garanciju uspostavljanja kontrole vlasti.

3. Veoma je važna *edukacija građana* za aktivno učešće u političkom životu u sferi javnosti, jer su pojedinci u jugoslovenskom društvu decenijama socijalizovani za ulogu podanika-objekta, bez motivacije i sposobnosti da postanu subjekti društvenih procesa; ali je potrebno obrazovati i predstavnike nove vlasti za izgrađivanje demokratskih principa upravljanja, budući da kao opozicija to nisu mogli naučiti i s obzirom na stare navike koje nisu podsticale demokratsku praksu.

4. Neophodno je upornije izgrađivati sektor *civilnog društva* sa kojim moderna država postaje demokratska pravna država, proširujući polje političkog delovanja svih subjekata društva. Ali sada treba definisati novu strategiju delovanja civilnog društva u procesu uspostavljanja demokratije. Nije bez osnova postavljanje pitanja da li ćemo imati snage da stvorimo takvo civilno društvo koje će moći da spreči da nova vlast atrofira i skrene u pravcu nove autoritarnosti, s obzirom na složene objektivne okolnosti i nasleđe u sferi subjektivnog ponašanja.

Vraćajući se na sadašnje stanje može se dobiti utisak da ne postoji koherentna strategija Demokratske opozicije za period razvoja posle 5. oktobra kada je u pitanju unutrašnja politika, ili se odluke donose ad hoc (ponekad u raskoraku između predsednika Republike i DOS-a). Takođe se stiče utisak da je DOS više okupiran raspoređivanjem mandata prema strankama i funkcionerskih položaja, nego kreiranjem dugoročne politike razvoja. Najvidljiviji rezultati su postignuti u spoljnoj politici, sa naglim i neočekivanim potpunim otvaranjem prema svetu i primanjem SRJ u sve međunarodne organizacije, što je, nesumnjivo, ogroman uspeh koji je zemlji doneo i povraćaj kredibiliteta i zapaženo interesovanje za pomoć u razvoju demokratije. To svakako ohrabruje budući da ćemo izlaskom iz izolacije moći lakše da rešavamo i unutrašnje probleme, ali treba istaći da u unutrašnjoj politici ima dosta elemenata koji nisu jasno definisani, kao što su sledeći: kako će se

rešiti odnos sa Crnom Gorom i da li će opstati Savezna Republika Jugoslavija; da li će nova vlast uspeti da uspostavi odnose sa umerenom strujom Albanaca na Kosovu, koju predstavlja Rugova, u cilju rešavanja problema suživota i smanjenja tenzija (ne insistirajući samo na suverenitetu Jugoslavije, jer se očigledno na tom nivou problemi ne mogu sada rešavati); kako razrešiti najnovije sukobe na jugu Srbije u borbi protiv terorizma, a da ne dođe ponovo do prolivanja krvi; kakve će se mere preduzeti u pogledu pozivanja na odgovornost predstavnika bivšeg režima, pre svega Slobodana Miloševića, za ratne zločine, pljačke i razaranja društva; u kojoj meri će biti zastupljen ekspertski princip u formiranju nove vlasti (dosadašnji koraci ne obećavaju mnogo i u tom pogledu moguć je razlaz između DOS-a i G17 Plus). Potrebno je, isto tako, odrediti se jasnije prema nacionalizmu i artikulirati strategiju za njegovo prevazilaženje, da bi se uspostavili normalniji odnosi između naroda koji žive na tlu SR Jugoslavije (na osnovu istraživanja pokazuje se da je jačina uticaja nacionalizma u 2000. godini opadala, ali to još ne znači da je uticaj nacionalističke ideologije skinut sa dnevnog reda. U tom smislu DOS bi trebalo da se angažuje u transformisanju nacionalno zasnovanih stranaka u moderne političke partije, koje će biti sposobne da promovišu procese političke modernizacije i demokratske transformacije društva.

Dosadašnje promene su bile polovične (što se može opravdati kratkoćom vremena), nedovoljno utemeljene na novim principima, sa nepotrebnom neodlučnošću i odlaganjima u donošenju nekih važnih odluka (uočljiva je promena u ponašanju čelnika SPS-a, koji su se ohrabрили zbog ne preduzimanja krivične odgovornosti protiv njih, bezočno optužujući DOS za katastrofalnu situaciju u zemlji, koju su oni proizveli). Zapaža se i potcenjivanje demokratskog potencijala građana i odobravaju se samo one akcije gde DOS ima kontrolu, iako je na „grass-roots level“ učinjeno više spontanom akcijom odzdo u čišćenju štetnih elemenata bivšeg režima, nego što je DOS bio spreman da prihvati, ponekad neobjašnjivo štiteći njihove protagoniste u ime „legaliteta“ koji se teško može primeniti u potpuno kriminalizovanom društvu.

Da bi se obezbedilo da se iz sadašnjeg stanja još nedovoljno artikulirane tranzicije prede na put stvarne demokratske transformacije (bez mnogo lutanja i grešaka koje su pravile druge zemlje u tranziciji) građani se moraju učiti da koriste svoja građanska prava i slobode, a nosioci novih vlasti da poštuju demokratska načela javnosti, kontrole vlasti od strane građana, odgovornosti i samokontrole, da ne bi prekoračili svoja ovlašćenja i poštovanje principa podele vlasti (u tom smislu veoma je važna izgradnja demokratskog pravosudnog sistema, koji će biti očišćen od korupcije, kao i parlamenta kao demokratske institucije).

Do uspostavljanja demokratije u Srbiji biće potrebno da prođe još dosta vremena i treba mnogo strpljenja i razumnog ponašanja da se ne bi provukli principi starih mehanizama vlasti u nove institucije, i da građani ne bi ponovo pali u apatiju, ne razumevajući da ćemo se morati još suočavati sa ozbiljnim problemima i teškoćama, ali da ih možemo uspešno rešavati ako sačuvamo i upotrebljavamo pozitivnu energiju oslobođenu 5. oktobra. Stoga, građani treba da shvate da je prošlo vreme pasivnog iščekivanja šta će „neko drugi“ učiniti da bi ovo društvo postalo normalno, jer sopstvenom aktivnošću možemo pomoći novoj vlasti da uspešno rešava složene probleme. Objedinjavanje svih demokratskih snaga u ostvarivanju osnovnog cilja je sada naš najvažniji zadatak.

Juni 2001. godine

Glava VII

Jedan pogled na 5. oktobar godinu dana posle

U Srbiji danas vlada dosta pojednostavljeno shvatanje naše sadašnje društvene situacije, ne samo među građanstvom nego kod intelektualaca pa čak i analitičara društvene scene. Na sve strane se čuje: „Sve je isto, samo njega nema“, ili se priklanja jednoj od strana u konfliktima unutar DOS-a. Mislim da su takve simplifikacije nedopustive za sociologe i politikologe, koji bi morali proniknuti dublje iza površine i procenjivati društvenu stvarnost na osnovu višestrukih parametara, koji omogućuju da se objasne ambivalentnosti i kontradikcije sadašnje društvene situacije. A te ambivalentnosti proizlaze, pre svega, iz nasleđenih društvenih odnosa i problema, koji se reflektuju i na planu mentalne strukture predstavnika nove vlasti, te je potrebno uzeti sve elemente u obzir da bi se moglo odgovoriti na pitanje – gde smo sada. Smatram da se na to pitanje može najbolje odgovoriti ako kompleks problema posmatramo na relaciji *kontinuitet-diskontinuitet*, da bismo odredili šta se danas razlikuje od onoga juče i da li se može govoriti o promenama koje ukazuju na započetu tranziciju. Stoga, pitanje o tome šta je nova vlast učinila od onoga što je bilo predizborno obećanje treba postaviti u kontekst realno mogućeg u katastrofalnoj ekonomskoj i političkoj situaciji koja je bila zatečena.

Ja smatram da se nešto promenilo što daje drugačije lice Srbiji danas u odnosu na Miloševićevu Srbiju i što se mora otkriti i naglasiti, bez obzira na težinu problema koji su ostali i sa kojima se suočavamo, a biće potrebno još dugo vremena da ih skinemo sa dnevnog reda. Uprkos činjenici da se i dalje teško živi i da borba za opstanak još dominira scenom Srbije, ne sme se izgubiti iz vida

da to više nije društvo gole represije i brutalne sile kojom su gušene sve pobune unutar bivšeg režima; činjenica je da se danas slobodnije diše i da su ljudi oslobođeni straha od vlasti (iako su neki drugi egzistencijalni strahovi: od gladi, od bolesti i sl. još prisutni), da se govori i piše kritički bez političkih posledica (ni jedan list do sada nije zabranjen, niko nije kažnjen zbog uvrede vlasti), štampa se bavi više analitičkim tekstovima nego senzacijama, što ukazuje na povećanje kritičke aktivnosti intelektualaca na javnoj sceni.

Ali ni u oblasti ekonomije ne mogu se zaobići neke promene, koje sigurno ne daju još vidljivije rezultate u pogledu poboljšanja životnog standarda, ali ukazuju na izvesne elemente stabilizacije, kao što su čvrst kurs dinara u monetarnoj sferi, borba protiv inflatornih tendencija odustajanjem vlade da štampa novac za rešavanje problema socijalnog mira, redovne isplate penzija i drugih socijalnih primanja kao dokaz brige za najugroženije slojeve, pokušaj da se reforme u privredi pomaknu sa mrtve tačke, što ide sporo i teško. Ali treba postaviti i pitanje, s jedne strane, da li su i moguće brže i zahvatnije reforme u nedostatku kapitala, a sa druge, ko koči proces reformi. U oblasti ekonomije angažovani su vrsni stručnjaci, ali se njihovim planovima često suprotstavljaju politički razlozi, kao i to da se Demokratska opozicija, kao vrhovni arbitar svih promena, previše bavi sobom i da često meša partijske interese i državne razloge (u čemu se očituje kontinuitet sa starom vlašću). Naglašava se da povećanje plata posle 5. oktobra, koje nije zanemarljivo u datoj teškoj ekonomskoj situaciji, nije dovoljno da stigne rast cena, a da se ne postavi pitanje da li je vlast za to kriva ili nasledeni mentalitet proizvođača i trgovaca koji su rastom cena nastavili da se bore za svoje pozicije, umesto racionalizacijom poslovanja. Nije zanemarljiv ni rad ekonomskih eksperata u saniranju inostranih dugova, koji su enormni i od čega u mnogome zavisi dalji razvoj privrede.

A ono po čemu se najviše prepoznaje sadašnja Jugoslavija od prethodne, Miloševićeve, jeste da smo se oslobodili izolacije od celog sveta i da smo ušli u sve međunarodne institucije, što možda nije postignuto samo naporom DOS-a, ali je sigurno rezultat pro-

mene režima i mogućnosti da se krene putem demokratske transformacije. Današnju Jugoslaviju svet ne tretira kao pariju i izvor svekolikog zla, već je ponovo stekla uvažavanje, što možda u rešavanju problema svakodnevnog života nije neposredno važno, ali u pogledu perspektive za dalji razvoj igra neobično značajnu ulogu, jer više nismo suočeni sa sankcijama, već, naprotiv, možemo da očekujemo međunarodnu pomoć u saniranju gorućih problema (što je već do sada bio slučaj, na primer pomoć koja nam je pružena da lakše prezimimo ili da obnovimo dotrajala postrojenja u elektroprivredi i sl).

Zar je zanemarljiva značajna promena to što je vlast postala promenljiva demokratskim putem – putem izbora – i što su skinuti sa političke scene „večiti kadrovi“ koji su se decenijama provlačili iz jedne vladajuće nomenklature u drugu, a na njihovo mesto došli novi i mlađi ljudi, koji će doista morati mnogo da uče, ali koji će biti lakše smenjeni ako ne odgovore funkcijama na kojima se nalaze. Sama činjenica da se vlast može smeniti i da nije nedodirljiva pokazuje da ne živimo više u istom poretku u kojem se vlast doživljavala kao usud, koji je isključivao promenu. Mislim da se može reći da se na veći broj ljudi, koji ogorčeno i na sav glas dojavljuju: „Sada je gore nego pre“, može primeniti onaj aforizam koji glasi „Mnogo smo razočarani, zar smo zato deset godina ćutali.“ To ne znači da nema razloga nezadovoljstvu, ali treba biti objektivniji i razumniji i proceniti šta je u datim, veoma teškim, okolnostima moglo da se učini a šta nije učinjeno u granicama mogućnosti, ali ne biti slep ni za ono što se, ipak, promenilo i što može, mada ne automatski, da omogućiti da započnemo zakašnelu tranziciju. A već samo zakašnjenje neophodnih promena, koje kod nas dolazi deset godina posle sloma „realnog socijalizma“, otežava brži hod i stvara dodatne teškoće, sa kojima se nisu suočavali naši susedi, pre svega uzimajući u obzir tragične posledice međuetničkih ratova u devedesetim godinama.

Drugo je pitanje da li možemo na osnovu ove analize govoriti o diskontinuitetu u smislu radikalnog reza sa bivšim sistemom. Nesumnjivo je da se *autokratski režim* promenio i čini se nepo-

vratno, jer ni sam DOS nije spreman da prepusti vlast jednom čoveku (i to je pozitivan efekat ove po mnogo čemu neobične koalicije). A to sprečava i izbornost vlasti kao princip koji je ustanovljen 5. oktobra. Ali to ne znači da su izvršene, ili bolje reći započete, neke bitne promene koje govore u prilog radikalnije transformacije bivšeg sistema, jer to podrazumeva ne samo smenu vlasti već i dublje promene svih društvenih institucija i tehnologije vladanja.

Upravo u tom domenu može se govoriti o izvesnom kontinuitetu, koji zbunjuje kada se postavi pitanje u kom pravcu će se dalje razvijati društveni sistem i da li je moguća obnova autoritarizma, budući da je karakter vlasti ostao nepromenjen, jer demokratsko društvo pretpostavlja da vlast *upravlja* društvom, dok se u Srbiji i dalje *vlada* na centralistički način, odlažući neophodnu decentralizaciju i regionalizaciju koja bi proširila okvire autonomije na nižim nivoima. I u mehanizmima vlasti zapažaju se neke sličnosti, koje vraćaju u upotrebu izvesne pojmove koji su morali otići u zaborav, kao što je „partijska država“, budući da se i dalje kadrovska politika vodi prema principu partijske pripadnosti, a ne prema stručnosti. Takođe se krši i princip striktno podele vlasti, jer još uvek dominira izvršna vlast nad zakonodavnom, a nije jasno ni u kojoj meri je sudska vlast nezavisna.

Drugo područje gde se nova vlast nije oslobodila nasleđa prošlosti jeste princip vladavine prava, gde se zapaža i dalje arbitrama upotreba zakona, tj. predstavnici nove vlasti su legalisti kada odgovara njihovoj koncepciji razvoja, a kršitelji ustava kada nameravaju da postignu neki zadati cilj (na primer, kada se zahtev da bivše zločince i one koji su zloupotrebljavali vlast dostigne sud pravde karakteriše kao „revanšizam“ i u ime nepravednih zakona bivšeg režima brane njegovi stvaraoci; ili kada je reč o ustavnom načelu odvojenosti crkve od države i sl.). Tu treba naglasiti i promašaje u donošenju nekih zakona zahvaljujući tome što nova vlast nije bila spremna da konsultuje odgovarajuće strukture populacije i organizacije koje su bile najkompetentnije da daju smernice u datoj oblasti (uzmimo samo kao primer Zakon o radu i

radnim odnosima, koji je izazvao veliko nezadovoljstvo radništva i sindikata, jer su o njemu konsultovani, pre svega, poslodavci u čiju je korist, a na štetu radnika, ovaj zakon i napravljen; i u stvaranju nacrtu zakona o informisanju nisu dovoljno konsultovani mediji već ljudi koji nisu radili u medijima). Ovo pokazuje da nova vlast još nije spremna da prihvati *partnerstvo* kao neophodan element demokratske vlasti, što se naročito ogleda u negativnom ili indiferentnom odnosu prema sindikatima i Nevladinim organizacijama, kao i uopšte prema sektoru civilnog društva.

Iako se u demokratskim državama priznaje da se predstavnička demokratija mora povezivati sa „participativnom demokratijom“, nova vlast smatra da je izraz demokratskog upravljanja isključivo parlamentarizam, iako se ni Parlamentu ne pridaje odgovarajući značaj i on i dalje služi samo da bi potvrdio odluke donete izvan njega, tj u predsedništvu DOS-a, što je još jedan zaostatak bivšeg sistema, budući da je Demokratska opozicija partijski organ, koji nije ovlašćen za donošenje državnih odluka. Da je Parlament potcenjen najbolje se vidi po tome što poslanici DOS-a, koji uljuljkani time što imaju većinu, ne dolaze na sednice, koje se često odlažu jer nema kvoruma; ali i po tome, što na prigovore ili amandmane postojeće opozicije uopšte ne reaguju i propuštaju da se argumentovano suprotstave njihovoj demagoškoj retorici, koja zahvaljujući tome raspaljuje masu i podiže stepen nezadovoljstva.

Važno je i kako se nova vlast odnosi prema *javnom mnenju*. Iako bez političkih posledica u odnosu na kritičko javno mnjenje, prisutne su arogantne reakcije na kritike koje dolaze iz kabineta predstavnika nove vlasti ili iz predsedništva DOS-a. Ili se mediji kritikuju što objavljuju podatke koje bi, inače, Vlada trebalo da stavi na uvid javnosti. To se očituje i u tome što kritički misleći intelektualci nisu poželjni kao savetnici, već se biraju, pre svega, lojalni članovi odgovarajuće stranke.

Ono što posebno zabrinjava, a što podseća na period vladavine Slobodana Miloševića, jeste pokušaj da se pomoću *nacionalizma* obezbedi viši stranački rejting, te se zapaža obnova nacionalisti-

čke retorike, iako su istraživanja od sredine devedesetih godina pokazivala da važnost nacionalnog osećanja opada. Neke stranke u DOS-u sklone su da se posluže nacionalističkom ideologijom kao legitimacijom kojom bi osvojile prestiž nad drugim strankama, pripremajući se za nove izbore, što može da dovede do novih sukoba u jednoj još rovitoj situaciji, kada stare mržnje i antagonizmi nisu nestali. Ali to sprečava i da se Srbi suoče sa svojom odgovornošću u prethodnim ratovima i da katarzom dođu do osvešćenja o svojoj ulozi u podsticanju i održavanju bivšeg režima i odgovornosti za ratne zločine koji su počinjeni u njihovo ime.

Mnogo se govori o *netransparentnosti* načina donošenja odluka (i sam predsednik Koštunica kritikuje vlast zbog toga, kao da je on izvan te vlasti), što je jedna od bitnih odlika svakog nedemokratskog sistema, budući da je tajnost osnova autoritarnog načina vladanja. Odluke se donose na zatvorenim sednicama neodgovarajućeg organa (u predsedništvu DOS-a) bez prethodnih konsultacija ekspertskih timova ili bez dovoljnog i argumentovanog objašnjenja razloga za donošenje baš takvih odluka. Ima se utisak da vlast ne smatra da je odgovorna pred onima koji su je izabrali i da samim postavljenjem ima pravo da samostalno i samouvereno vlada bez podnošenja računa, pogotovo bez kritičkog preispitivanja svojih postupaka (to se moglo videti i prilikom ocenjivanja šta se postiglo posle 5. oktobra, kada su se čelnici DOS-a trudili da se prikažu u najboljem svetlu, bez natruhe kritičnosti).

Međutim, prigovor da se nije stalo na put organizovanom kriminalu zaslužuje da se preispita. Znajući da je organizovani kriminal u bivšem režimu ušao u sve pore društva, od vrha do dna, teško je očekivati da se tako lako i brzo može iskoreniti, utoliko pre, ako ga je bilo i u redovima sudskih organa koji treba da se sa njim bore. Mislim, stoga, da se u granicama mogućnosti u tom pogledu nešto postiglo i da ne treba zanemariti napor novih vlasti da otkriju mreže organizovanog kriminala i uđu u trag odgovornim pojedincima, a treba imati razumevanja za to da će u toj oblasti promene biti najsporije. Mada, svakako, ostaje pitanje da li se u tom pogledu ide dovoljno brzo.

Posledica svega toga je porast nepoverenja građana u stvarno demokratsko opredeljenje vlasti za šta su krivi njeni predstavnici s obzirom na promašaje koje su pravili a koji su se mogli izbeći. Ali do izvesne mere se i može razumeti, iako ne uvek i opravdati, izvesno nesnalaženje predstavnika nove vlasti (mada se mora postaviti pitanje zašto nisu izabrali kompetentnije stručnjake za savetnike) i potrebno je više strpljenja, jer se doista ne može preko noći izaći ni iz haosa koji ima svoju objektivnu podlogu, ali ni iz nasleđenih subjektivnih (mentalnih) nedostataka.

Verujem da bi nezadovoljstvo građanstva zbog teških materijalnih prilika bilo manje kada bi jasnije videli kuda vodi sadašnja politika DOS-a i kada bi došlo do odlučnijeg raskida sa ljudima iz bivšeg režima (mnogo se zamera što se na važnim mestima i dalje nalaze članovi SPS-a i JUL-a koji su bili glavna podrška bivšem režimu, kao i to što na pojedine važne funkcije dolaze nesposobni kadrovi samo zato što zadovoljavaju stranačke kriterijume). Čula sam mnoge građane da kažu: trpeli bismo mi nedaće još koju godinu kada bismo bili sigurni da vlast radi na iskorenjivanju kriminala, korupcije i zatečenih nepravdi. Inače, ako taj glas naroda ne dopre do predstavnika vladajućih stranaka, i ako vlast ne bude senzibilnija na nedoumice i kritiku javnosti, može se desiti i povratak poraženih snaga, koje se sada predstavljaju kao zastupnici interesa običnog čoveka.

Koji su razlozi što još uvek preteže kontinuitet sa načinom vladanja bivše vlasti nad diskontinuitetom? Pre svega, to proizlazi iz nedostatka artikulisane dugoročne strategije razvoja društva, jer se odluke donose ad hoc i bez dovoljno povezanosti različitih oblasti, čiji rezultati utiču jedni na druge. (Na primer, Zakon o privatizaciji je donet izolovano, van konteksta globalnijeg nacrtu ekonomskih reformi i nepovezano sa nužnim socijalnim programom, te je lako predvideti kakve sve negativne posledice mogu iz toga proizaći). Samim tim, ne vidi se jasno put kojim politika ide na duže staze, te neki promašaji izazivaju sumnju u demokratsku opredeljenost svih predstavnika vlasti. A bez dugoročnog projekta razvoja ne može se definisati koherentan proces tranzicije i predvidati posledice svakog koraka političkih odluka. Iz tih razloga

dolazi do neefikasnosti pojedinih odluka, koje nisu usaglašene sa drugim važnim područjima i dolazi do znatno sporijeg kretanja napred nego što bi i u objektivnim okolnostima moralo biti. Ali tome doprinosi i nestručnost ne malog broja kadrova uključenih u strukturu vlasti, zato što još nije stručnost promovisana kao osnovni kriterijum za izbor na važne funkcije već partijska lojalnost. Jedan od glavnijih razloga je i sam karakter DOS-a, koji je jedna veštačka koalicija sastavljena od stranaka različitih političkih opredeljenja, te se vrlo često ne može doći do odluka o važnim pitanjima, koja se zbog toga odlažu i proizvode neželjene posledice. Pretežno autoritarni mentalitet, kojeg nisu oslobođeni ni predstavnici DOS-a, uslovljava liderski karakter njihovih stranaka, koje deluju još uvek pod uticajem shvatanja da je suština politike borba za vlast, a ne stvaranje adekvatnih uslova života za stanovništvo, pa se događa da se unutar same Demokratske opozicije razgornjava utakmica u borbi za osvajanje partijskih pristalica, te se i politika prilagođava potencijalnim biračima (što najviše dolazi do izražaja u obnovi nacionalističke retorike). Smatram da je većina ovih razloga mogla biti otklonjena da se DOS držao svojih predizbornih obećanja da će voditi jedinstvenu politiku dok se ne reše ključni problemi društva koji bi omogućili jasniji i dosledniji put demokratske transformacije, kada više neće biti neophodno održanje takve koalicije i kada će svaka stranka moći da proglasi svoje specifične ciljeve i principe.

Kada je reč o tranziciji, mislim da se može reći da je ona započela, ali vodeći računa o tome da je propušteno više od deset godina, ona se odvija otežano i usporeno. Na osnovu onoga što je dosada postignuto, iako to nije dovoljno, čini se da se može tvrditi da nije izgledno da se desi involucija u autokratski režim, mada nije sasvim izvesno da li može doći do obnove elemenata autoritarnog sistema i u kom pravcu demokratizacije će ići sadašnja vlast – da li u ograničenom i uprošćenom smislu *laissez-faire* ekonomije, ili ka produbljenijim promenama svih društvenih institucija i ka stvaranju jednog kompleksnijeg smisla demokratije kao novog kvaliteta života. Nova vlast se prvenstveno orijentiše na gašenje požara i rešavanje gorućih pitanja života, što je i razum-

ljivo u datoj situaciji, ali je pitanje da li se može pripremiti zadovoljavajuća demokratska transformacija na taj način, bez dovoljno promišljanja i elaboracije modela ka kojem će se kretati društvene promene i koliko se u tom pogledu uzimaju u obzir iskustva zemalja u tranziciji, koje su morale da se odreknu izvesnih početnih zamisli tranzicije i potraže nove puteve (na primer, negativni efekti šok-terapije). Da se nova vlast nije odlučila da se pozabavi i tim fundamentalnim pitanjima možda najbolje pokazuje orijentacija u istraživačkim programima koje favorizuje vlada, a koji su uglavnom u domenu tehnologije i usko shvaćene ekonomije, koja se ne povezuje sa globalnijim društvenim procesima. To pokazuje da ne postoji vizija kuda treba da ide Srbija (Jugoslavija), kao da je magična reč „tranzicija” sama po sebi dovoljna da obezbedi demokratski razvoj društva.

Ukoliko želimo da izbegnemo ono što se već po drugi put dešava u Poljskoj, a desilo se i u Bugarskoj i u Rumuniji, da se na vlast vrate prokomunističke snage (manje ili više reformisane), zbog nedovoljno artikuliranih projekata razvoja, a pogotovo zbog pogoršavanja životnih uslova stanovništva, nova vlast u Srbiji mora biti mnogo senzibilnija prema realnim potrebama populacije i formulisati takvu strategiju razvoja koja neće povećavati socijalnu nesigurnost, već će pronalaziti puteve za zadovoljavanje osnovnih potreba i interesa svih slojeva društva.

Šta je neophodno da se promeni u načinu rada novih vlasti da bi izbegli iskušenja autoritarnosti? Ja ne mislim da treba reći da vlada mora već sada da ispuni sva svoja predizborna obećanja, jer obećanja u predizbornim kampanjama su jedno, a realnost koja je zatečena i kojom treba da upravljaju da bi je menjali nešto drugo. Ali se mora sačiniti kvalifikovana dijagnoza stvarnosti i raspoloživih mogućnosti da bi se mogao napraviti i realniji projekt društvenih promena u pravcu demokratskog preobražaja društva. DOS nije ni jednom raspravljao o tim globalnim i fundamentalnim pitanjima, kao što je pitanje kakvu demokratiju hoćemo (potpuno je pogrešno uverenje da postoji samo jedan tip demokratije, o čemu su napisane mnoge studije), već se sastaje da bi razmatrao

probleme od slučaja do slučaja. Ali se ne vidi ni namera da se angažuju stručni timovi i naučna javnost da bi se prišlo neophodnoj analizi društvene situacije i odredili parametri na osnovu kojih će se procenjivati raspoložive mogućnosti i potrebna sredstva za postizanje određenih ciljeva. U tom pogledu predstavnici partija u DOS-u ne mogu se oslanjati samo na sopstveni partijski kadar, već moraju ići u saradnju sa ekspertima za odgovarajuće oblasti (što se ne primenjuje a što potvrđuju nestručno urađeni prednacrti mnogih zakona). Razumljivo je da DOS, koji je bio deset godina u opoziciji, tek treba da uči kako se upravlja društvom na demokratski način – ali se takva spremnost ne uočava, već se funkcioneri uglavnom ponašaju kao da su se od malih nogu pripremali da budu vlast. Pored toga, zapaža se da ni predstavnici Demokratske opozicije nisu izbegli iskušenja vlasti (što se očituje u izvesnim arogantnim reakcijama u odnosima sa građanstvom, ili sindikatom) i da su se i kao ličnosti promenili od dolaska na vlast (preterano samopouzdanje bez ikakve sumnje u ispravnost svojih postupaka, ili pridavanje veće važnosti svojim strankama nego što one objektivno imaju). U početnim koracima demokratizacije razumljive su greške, ali je pitanje da li ih oni koji ih prave priznaju i da li su spremni da ih koriguju (za sada takva tendencija nije bila uočljiva).

Osnovno što treba promeniti jeste shvatanje da vlast nije *nedodirljiva* i da mora biti podložna preispitivanju i kritici od strane javnog mnjenja, koje ima pravo, ali i dužnost, da je promeni ukoliko vlast ne radi u interesu svih članova društva. Drugim rečima, mora se izbeći mešanje uskopartijskih i društvenih interesa, kao i postizanje ličnih koristi i promocije na račun unapređenja društvenih uslova kvalitetnijeg života. Ni jedna vlast nije idealna jer su njeni promotori živi ljudi sa svojim ličnim obeležjima i manama, i nije opravdano razočaranje koje proizlazi iz idealizacije nove vlasti; ali vlast treba tako i da se ponaša, kao ljudska, a ne božanska vlast i zato mora radikalno da menja svoj odnos prema građanima i komunikaciju sa njima. I danas su neki predstavnici vlasti skloni da proglase ljude koji štrajkuju da su neprijatelji naroda, bez obzira koliko su njihove pobude opravdane i da li su imali

druge mogućnosti da odbrane svoje interese. Mislim da DOS-ovska vlast još nije zrela da prizna da je „građanska neposlušnost“ jedan od značajnih principa demokratskog društva kojim se vrši korekcija politike vladajuće elite i pojam „buntovnik“ još uvek ima negativnu konotaciju, iako je alfa i omega demokratije da građani imaju pravo da se suprotstave vladi koja ugrožava njihove interese.

Treba da prođe dosta vremena da se i vlast nauči da demokratski upravlja, ali i da se građani nauče da se prema vlasti ne odnose podanički i sa neograničenim poverenjem, bez kritičke distance, koja je i samoj vlasti potrebna, da ne bi skrenula u vode autoritarizma.

Oktobar 2001. godine

Glava VIII

Demokratska rekonstrukcija društvenog sistema

Kada se raspravlja o društvenim promenama koje su se dogodile u 2000-2001. u Srbiji, mora se napraviti razlika između promene režima i promene društvenog sistema. Dok se prvi odnosi na promenu oblika političke vlasti i može se izvesti relativno brzo, bilo putem revolucije, ili na izborima, dotle promene društvenog sistema nastaju u dužem procesu celokupnih promena osnovnih pod-sistema društva i društvenih institucija, kako političkog i ekonomskog sistema tako i onih oblasti kulture koje predstavljaju ideološke sisteme i sisteme vrednosti, kao i u odnosu prema tradiciji.

Stoga se pitanje o dometu zakasnele tranzicije u SR Jugoslaviji i Srbiji može razmatrati iz dva aspekta: sa stanovišta promena političkog režima i sa stanovišta novog ustrojstva društvene strukture i društvenih odnosa, koji su se konstituisali posle 24. septembra i 5. oktobra 2000. godine. Praveći tu razliku dobija se različit odgovor na pitanje: da li je tranzicija u Srbiji počela i dokle je stigla.

Nesumnjivo je da je došlo do radikalne promene političkog režima, jer se više ne može govoriti o tendencijama nastavljanja *autokratskog* poretka budući da se pobednička koalicija sastoji od 18 političkih stranaka, koje se ne mogu konstituisati ni kao oligarhije, zahvaljujući međusobnoj kompeticiji (što nema samo negativnu konotaciju) koja ih prisiljava da u manjoj ili većoj meri rade zajednički na političkim projektima transformacije društva. Ta promena je nesumnjiva i nepovratna, ona je epohalna, jer posle više decenija ustanovljen je princip *promene vlasti*, i on služi kao

preventiva koja će sprečiti i sadašnju i buduću vlast da postane sama sebi svrha i kao takva nedodirljiva. Dakle, ovu promenu treba jasno naglasiti budući da je na ovim prostorima autokratski režim vladao decenijama i što se sa njegovom promenom dogodio prekid u dugogodišnjoj političkoj tradiciji nepromenljivosti vlasti, putem demokratskih izbora, otvarajući put za demokratski preobražaj društva. To, međutim, ne znači i automatsku demokratsku promenu društvenog sistema koji je zatečen 5. oktobra.

Ovde treba napraviti razliku između *autokratskog političkog režima* i *autoritarnog društvenog sistema*. Kada se slome poluge koje pokreću politički režim iz jednog centra, kojeg sačinjava vladavina jednog čoveka i njemu potpuno podložne oligarhije, nisu uklonjene sve prepreke na kojima počiva autoritarni društveni sistem koji proklamuje princip partijskog i državnog autoriteta kao vladajući princip na osnovu kojeg se konstituišu društveni odnosi i društvena komunikacija u celokupnom institucionalnom sistemu i javnim poslovima. Zato se i sa padom autokratskog režima mogu ustanoviti izvesni kontinuiteti sa bivšim autoritarnim društvenim sistemom, odnosno može se govoriti o obnovi autoritarnog poretka. To znači da tranzicija u sferi političkog režima ne dovodi automatski do demokratske transformacije društvenog sistema.

Podsetimo se, stoga, koja su obeležja autoritarnog sistema da bismo videli da li se u Srbiji danas može konstatovati njihova obnova. Ovde će biti reči o autoritarnom tipu sa primesama totalitarizma koji je vladao i u režimu Slobodana Miloševića. Prema analizi nemačkog autora G. J. Glassnera¹ sledeća obeležja su relevantna i za ovaj slučaj:

- kontrola komunikacija i informacija
- težnja da se kontroliše sveobuhvatni sistem društvenih organizacija i aktivnosti
- demokratski centralizam (u smislu hijerarhijske odgovornosti)

1) G. J. Glassner: *Bureaucratic rule: Overcoming conflicts in the GDR, serija Crisis in Soviet-type Systems*, Study No. 13, 1986

- podređenost države partijskom aparatu
- politički nadzor nad društvenim životom
- donošenje svih vitalnih odluka u političkom aparatu i utjecaj na formiranje politike nad svim sferama društva
- odsustvo stvarne političke participacije
- stvaranje „bloka na vlasti“
- samoobnavljanje političke elite
- nepostojanje relevantnog nadzora društva nad partijskim državnim aparatom
- društvo je pretvoreno u državnu svojinu
- partijska kontrola vojske i policije
- sprega organizovanog kriminala sa državnim vrhovima (poslednja dva obeležja moj dodatak).

Od navedenih 13 obeležja može se zapaziti izvestan kontinuitet sa bivšim sistemom (u Miloševićevom periodu) u osam obeležja. Najuočljiviji stepen kontinuiteta ogleda se u centralističkom sistemu vladavine, odlaganjem nužne decentralizacije vlasti, zatim u donošenju svih vitalnih odluka u političkom telu (predsedništvo DOS-a) koje se prenose na državni aparat i parlament (i u tom smislu marginalizacija parlamenta koji je puki izvršilac odluka DOS-a i vlade); u odsustvu sistema političke participacije (govori se o „bauku samoupravljanja“, iako je participativna demokratija na Zapadu sastavni deo demokratskog sistema); u nepostojanju stvarne kontrole vladajuće političke koalicije i državnog aparata od strane javnog mnjenja. Tome treba dodati da političke partije nastavljaju da vrše nadzor nad vojskom i policijom. Nije manje važno ni stranačko regrutovanje kadrova za sve državne i javne funkcije, što potvrđuje da je princip „partijnosti“ i nadalje nadređen principu kompetencije. A može se uočiti i tendencija da se zadržati kontrola nad medijima i da se po principu „zatvorenih sednica DOS-a“ ograniči pružanje relevantnih informacija javnosti, što dovodi do netransparentnosti u sistemu donošenja odluka.

Da li se iz gornje analize može zaključiti da se obnavlja autoritarni društveni sistem? Mislim da se pre može govoriti o slabostima demokratskog utemeljenja novog društvenog sistema, koji

po ključnim obeležjima ne bi mogao da se označi kao autoritarni, jer ne postoje dva bitna obeležja: prvo, težnja da se na sveobuhvatan način kontroliše sistem društvenih organizacija i aktivnosti i drugo, nema više političkog nadzora nad društvenim životom i represije koja sa tim ide da bi se predupredilo odstupanje od „partijske linije“. U tom pogledu mora se konstatovati da je postignuta sloboda, pre svega u vidu odsustva represije nad neistomišljenicima, kao i u većem uvažavanju, čak i ovako problematične opozicije. Ali zahvaljujući i snažnim otporima samih medija i u pogledu kontrole informacija, vlastima to samo delimično polazi za rukom, što takode govori o značajnoj promeni, naime, da je oslobođena građanska energija koja se više ne miri lako sa opresijom. Pitanje je takode da li se može govoriti o sprezi vlasti i organizovanog kriminala, ili je pre reč o nemoći vlasti da razreši vrlo razgranato klupko kriminalnih organizacija i mreža mafije, što nije specijalitet samo našeg društva u tranziciji.

Gde se, dakle, nalazi Srbija na svom tranzicionom putu?

U ekonomskom pod-sistemu izvršene su izvesne promene, mada više parcijalno nego u sklopu koherentnog projekta ekonomskih i društvenih reformi, ali je pitanje i da li se u ovako teškoj i haotičnoj privrednoj i materijalnoj situaciji kada je više od 30% stanovništva nezaposleno, a privreda radi sa veoma ograničenim kapacitetom) i može preduzeti sveobuhvatnija reforma dok se ne reše najakutniji problemi koji se odnose na elementarnu egzistenciju i preživljavanje krajnje osiromašenog stanovništva, ali i vrlo siromašnog društva, što primorava vladu da donosi ad hoc odluke i da odlaže dublje sistemske promene, za koje nema dovoljno ni potrebnih finansijskih resursa.

U političkom pod-sistemu sa promenom režima proklamovano je načelo *vladavine prava* i pravne države kao stubova na kojima treba da počiva društveno-politički sistem, ali se to načelo nedosledno primenjuje, bilo zato što se nova vlast još nije jasno odredila prema zatečenim zakonima, a pre svega prema Ustavu SRJ i ustavu Srbije, koji su sačinjeni prema meri bivšeg režima i na koje se ne može oslanjati stvarno pravna država; ili zato što se

ideja legaliteta arbitrarno upotrebljava prema tome koliko služi parcijalnim ciljevima određenim partijama DOS-a. Osnovno je, međutim, da se više ne može govoriti o represivnom političkom sistemu i da vidimo da policija postepeno postaje servis građana, koji ih delimično štiti od nasilja i kriminala, iako nije radikalnije izmenjena njena kadrovska struktura.

Najteže je odrediti idejno usmerenje DOS-a, jer koalicija od 18 stranaka nije u tom pogledu uopšte jedinstvena, te ne može da artikuliše pravac razvoja. To je svakako i razlog zašto za godinu dana nove vlasti nije formulisana dugoročna strategija demokratske transformacije društva, jer vlada konfuzija različitih opredeljenja – od *nacionalističkih tendencija*, kojima se neke stranke DOS-a služe kao legitimacijom svoje popularnosti, do *klerikalizma*, i naznaka mogućeg povratka *monarhije*, bez dovoljno jasnih demokratskih opredeljenja, ali i sa naglašenim pragmatizmom koji vodi politiku od slučaja do slučaja.

Promene su se najmanje dogodile u institucionalnom smislu: parlament i dalje liči na onaj stari, miloševićevski, samo sa izmenjenim ulogama, gde većinska koalicija automatski izglasava sve zakone i ne trudeći se da uveri građanstvo u ispravnost svojih odluka (pored toga, poslanici DOS-a se ponašaju nonšalantno i nedovoljno zainteresovano za tok rada parlamenta).

Obrazovni sistem i institucije nisu bitnije izmenjene, osim izvesnih kadrovskih promena; u zdravstvu i dalje vlada korupcija, a nisu izvršene čak ni radikalnije kadrovske promene; neke institucije civilnog društva, koje su bile aktivne u borbi protiv Miloševićevog režima, prestale su da deluju, bilo zato što su neki njihovi saradnici postali deo vlasti, ili zato što se ne snalaze i ne vide svoje mesto u periodu konstituisanja novog sistema. Može se reći da je malo ostalo od građanske energije probudene 5 oktobra. Zanimljivo je, međutim, da neki sindikati, koji su bili dosta pasivni u bivšem režimu (osim sindikata „Nezavisnost“, koji je zajedno sa nekim NVO vrlo živo učestvovao u projektu za demokratske promene), postaju danas sve prisutniji na političkoj sceni, i to ne samo

u odbrani usko-sindikálnih prava, već i u zalaganju za ravnopravni status radnika u društvu, za poštovanje principa „participativne demokratije“ – za socijalni dijalog između vlasti i sindikata i za stvaranje pravednijih socijalnih programa (nepovoljni odjek sindikalnih protesta u javnosti, zahvaljujući u mnogome i medijima, sa pitanjem „gde su bili do sada“, nastao je zahvaljujući tradicionalnom „kratkom pamćenju“ da je u bivšem poretku sindikat bio režimski i da su gušeni nezavisni sindikati). Da li će iz uspostavljenog socijalnog dijaloga između vlasti i sindikata proizaći pozitivni rezultati još nije izvesno, ali već samo pristajanje da se sa sindikatima pregovara pokazuje izvesnu promenu u principima vladanja i eventualno približavanje shvatanju da je „partnerstvo“ nužan princip demokratskog upravljanja društvom.

Promene u političkoj kulturi su najmanje vidne. Ako u političku kulturu ubrojimo sledeće elemente: karakter i delovanje političkih elita, sistem komunikacija, javno mnjenje, građanske inicijative i aktivnosti, norme društvenih odnosa, tip društvenog karaktera i pravila ponašanja – može se konstatovati da je kontinuitet sa starijim načinom političkog delovanja i društvenog ponašanja dosta prisutan i da će biti potrebno, pre svega, mnogo rada u oblasti edukacije da se društvena klima izmeni.

Potrebno je, u prvom redu, vaspitavati pojedince kao *gradane* koji će u društvene odnose i političke aktivnosti unositi nov kvalitet i biti svesni vlastite odgovornosti za društvene promene, spremni da se za njih angažuju. Danas je situacija takva da imamo, s jedne strane, političke elite koje smatraju da su one jedine pozvane da kreiraju i ostvaruju politiku, predvodene liderskim strankama; a sa druge strane, stoje stanovnici koji i dalje očekuju sve od političara prebacujući celokupnu odgovornost na njih za sve čime nisu zadovoljni, ne videći i svoju ulogu u izmenjenim društvenim procesima.

Drugim rečima, još se nije izmenio *paternalistički* odnos prema državi i individualne inicijative su još vrlo retka pojava. Stoga se sporo formira javno mnjenje, a njegov kritički potencijal svodi

se na mali broj nezavisnih intelektualaca (zanimljivo je da oni intelektualci koji su bar u jednom periodu zdušno podržali Miloševića, a zatim bili pasivni, danas su najbliži novoj vlasti).

Nema organizovane kontrole nad radom vladajuće elite, koja bi na taj način bila prinuđena da i sama ograničava svoju vlast, što je suština pravne države. Povezano je to i sa starim tipom *jednosmerne komunikacije*, koja u vidu naredbi i uredbi ide samo odzgo nadole, dok se zahtevi građanstva ili javno ne formulišu (osim u vidu štrajkova za povećanje plata, što je u društvenoj besparici kontraproduktivno), ili se od strane vlasti ignorišu (najbolji primer je veoma rašireno reagovanje na uvođenje veronauke u državne škole, čime je prekršen osnovni ustavni princip o odvojenosti crkve od države, što vlast ne samo da nije uzela u obzir nego je napravila i veći ustupak crkvi, pristankom da to bude obavezan izborni predmet).

U pogledu društvenog ponašanja nismo odmakli daleko od „balkanske bahatosti“ i težnje da se što ingenioznije izbegne zakon, da bi se najlakšim putem došlo do željenog cilja. Stoga je korupcija doista postala „način života“, jer su u tome jedinstveni i oni koji je zahtevaju i oni koji je praktikuju.

Moglo bi se reći da sve to proizlazi iz još uvek dominantnog tipa društvenog karaktera koji se odlikuje: nesigurnošću pojedinca koji stoga traži oslonac u nekom autoritetu – državi, naciji, partijskom vođi; spremnošću da se vlastita prava prenesu na „drugog“ da bi se izbegla odgovornost; strahom od nepoznatog i od promena; ophrvanošću ličnim problemima koja ide do sebičnosti na račun solidarnosti; težnjom za lakom zaradom i na račun ličnog dostojanstva i poštenja. Jednom rečju, *personalna nesigurnost* (koja ima dobre razloge u objektivnim okolnostima) čini da se pojedinci i dalje priklanjaju karakteru *podanika* koji im obezbeđuje kakvu-takvu socijalnu sigurnost i mogućnost preživljavanja (takozvani beli štrajk se nastavlja i u novim uslovima u vidu legalizovanog šverca, kao vrsta kompromisa sa vlastima koje nisu u stanju da obezbede svima normalnu egzistenciju, što odlaže normalizaciju u sferi rada i onemogućuje da se stabilizuje razorena

društvena struktura, jer je dosta teško odrediti slojni status onih ljudi koji su celodnevno angažovani prodajom na buvljaku).

Zaključak može da glasi: zakoračili smo tek jednom nogom u tranziciju, ali budući da nisu izvršene neke bitne sistemske promene teško je proceniti da li će DOS, ovakav kakav je, biti u stanju da pripremi dalji proces demokratske transformacije društva, jer se iz sadašnje perspektive ne mogu predvideti dalji koraci i dugoročniji projekt razvoja. Utoliko pre, što je neizvesno i kako će biti rešen status same države. Stoga je opravdana analiza na liniji razlikovanja promena režima i promena društvenog sistema, koja se često zanemaruje od strane analitičara društvene prakse posle oktobarskih promena i patetično konstatuje da se ništa nije promenilo. Ne zanemarujući značaj promene režima, kakav je u manjoj ili većoj meri nepromenjen po svom karakteru vladao ne samo u poslednjoj deceniji prošlog veka, već više decenija u smislu autokratske vlasti, nužno je uvideti koje su granice promene samo režima i ukazati na zaostalo nasleđe koje koči dalje demokratske procese. U ovom i drugim spisima pokušala sam da ukažem na važna ograničenja, koja za sada predstavljaju prepreku bržoj demokratskoj tranziciji, koja bi učinila da se konstituiše novi društveni sistem prikladan ciljevima demokratske transformacije društva. Ne sme se izgubiti iz vida, međutim, da je samo godina dana nedovoljan rok da se sistem radikalnije izmeni. Ali potrebno je, isto tako, uočavati one tragove koji sugerišu dublje promene, što je takođe bila moja namera da naznačim. Za dalju analizu potrebno je pratiti u vremenu da li će se ići putem tih tragova, ili će biti odstupanja, koja bi pretila da vrate društvo unazad i ponište tekovine oktobarske promene.

Novembar 2001. godine

Glava IX

Socijaldemokratska ili neoliberalna koncepcija u praksi nove vlasti u Srbiji

1.

Ako se koreni socijaldemokratije nalaze u humanističkoj filozofiji, prosvetiteljstvu, i nekim principima revidiranog marksizma, kao i u iskustvima radničkih i ženskih pokreta, koji se principi socijaldemokratske doktrine mogu izvesti iz toga i koje se razlike mogu uočiti u odnosu na liberalizam, a naročito neoliberalizam?

Kao osnovni principi mogu se pobrojati: 1. ideja ljudskih i građanskih prava i pravila i iskustva liberalne demokratije; 2. ustanovljenje slobode kao fundamentalnog prava svih ljudi i mogućnost da žive slobodno prema sopstvenim idejama i aspiracijama uz obezbeđenje pravedne distribucije plodova zajedničkog rada; 3. slobodan pristup informacijama i jednake šanse za obrazovanje, kao i kulturnu i političku participaciju; 4. produbljivanje demokratskih principa u svim sferama društva i demokratske kontrole vlasti.¹

U tom svetlu treba preispitati principe moderne demokratije, slažu se mnogi autori i postavljaju sledeća pitanja:

- kakva je uloga tržišta, tj. da li je tržišna ekonomija sinonim za demokratiju;
- uloga modifikovanog „welfare state“;
- uloga države i neophodna kontrola tržišnih zakona i privatizacije putem socijalnih programa;

1) J. Strasser: *Socialdemocracy – Doctrine, Role and Position in Western Europe*, u B. Marković (ed), *Socijaldemokratija u Evropi danas*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1996, str. 9

- uvođenje ekonomske demokratije;
- problem rastuće nezaposlenosti i kako ga rešiti u okviru osnovnog prava na rad i pravednu distribuciju plodova rada;

Anthony Giddens postavlja pitanje: ako je propao bivši socijalizam da li to znači da nema izazova kapitalizmu, i odgovara: zato što je nekontrolisano kapitalističko tržište proizvelo mnoge porazne posledice – kao što su univerzalna komodifikacija i ekonomska polarizacija – moraju se iznova postaviti zahtevi popravke te štete.²

Može se reći da je socijaldemokratska koncepcija realna alternativa savremenom kapitalizmu i neoliberalnoj koncepciji globalizacije, koji svode demokratiju na zakone tržišta i stvaranje profita, favorizujući „potrošačko društvo“ i moć novca u rešavanju osnovnih društvenih problema i prepuštajući transnacionalnim korporacijama regulisanje odnosa između bogatih i siromašnih zemalja sveta, što proizvodi sve veći i stalno rastući jaz i debalans svetskog stanovništva. Stoga, kaže Giddens, socijalistička kritika liberalne demokratije nije izgubila vrednost.

Demokratija podrazumeva razvoj novog kvaliteta života, a ne samo konstitucionalne principe i procedure, ili samo tržišne mehanizme ekonomije, te prema tome, dva osnovna zahteva stoje pred demokratskom državom: a) da unapređuje dobrobit stanovništva i da uz pomoć razumnih socijalnih programa obezbedi relativnu socijalnu jednakost, i b) da iz toga proizađu realni uslovi da se ostvari i princip političke jednakosti i slobode svih građana društva. Jer siromaštvo i lišavanje većine građana osnovnih ekonomskih prava ne može biti podloga razvoju demokratije, budući da se u atmosferi ekstremne socijalne diferencijacije ne mogu ostvariti ni politička prava građana. U društvu gde vlada siromaštvo perpetuira se podela na mali broj ljudi sa ogromnim bogatstvom i veliku većinu građana koji žive ispod egzistencijalnog minimuma. (To pokazuje slučaj Srbije, gde danas oko 2/3 stanovništva živi u

2) A. Giddens: *Beyond Left and Right, The Future of Radical Politics*, Polity Press, 1995, str. 11-12

uslovima siromaštva, a čak 16 posto i u uslovima bede. Zato nije iznenadujuće da je osnovna preokupacija građana izlazak iz siromaštva i poboljšanje životnog standarda, jer u uslovima svakodnevnih brige za preživljavanje nemaju sluha za građanska prava i slobode i to doživljavaju kao demagošku retoriku vladajuće političke elite.)

Sojaldemokratija se zalagala za to da se pitanje demokratije usaglašava sa programima nužne ekonomske jednakosti, koji se ne svode samo na „jednakost šansi“, već podrazumevaju organizovanu stratešku borbu protiv socijalne nejednakosti, ustanovivši politiku države socijalne sigurnosti (welfare state). Međutim, takva politika se ne može redukovati na redistribuciju društvenog bogatstva, kao što se ona najčešće tumači. U tom pogledu je opravdana Giddensova kritika, kada konstatuje: „Pokušaji redistribucije bogatstva kroz fiskalne mere i ortodokсни sistem blagostanja (koji implicira nedemokratske mere, po oceni mnogih autora – prim. Z. G.) nije funkcionisao.“ (Isto, 157)

Ali kritika Piere Bourdier-a neoliberalne politike i politike francuskih socijaldemokrata ukazuje na tendenciju „da uništi filozofske osnove welfare state“, a posebno pojam kolektivne odgovornosti (u nesreći na poslu, bolesti ili bedi), što on karakteriše kao „vrhunsko dostignuće socijalne (i sociološke) misli“³. To što su socijaldemokrati u Francuskoj (i ne samo tu – Z. G.) doprineli obezvređivanju javne stvari, čiji je cilj poništavanje tekovina države socijalnog staranja i isključivo veličanje privatnog preduzeća i privatnog interesa, po Bourdieru je dokaz da oni nisu bili socijalisti u pravom smislu reči, jer privatizacija povlači gubitak kolektivnih tekovina (i navodi primer Francuske gde je 3/4 novozaposlenih radnika zaposleno privremeno, što dovodi do socijalne nesigurnosti i pretnje nezaposlenošću) (9, 41). Bourdier kritikuje takvu ekonomsku teoriju koja kada procenjuje koliko košta jedna politika ne uzima u obzir „socijalnu cenu“ i odbacuje takvu skućenu i kratkovidu ekonomiju (41), jer se rukovodi čisto ekonom-

3) P. Bourdier: *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 13

skom logikom, koja je zasnovana na konkurenciji i koja donosi efikasnost, a koja se razlikuje od društvene logike „koja je podređena pravilu pravednosti“ (108). Te zaključuje da takva politika doprinosi tome da se oslabe ili ukinu kolektivni reperi i solidarnost – što je suprotno politici socijaldemokratije (111). Jer socijaldemokratija je shvatala državu socijalnog staranja kao instrument za stvaranje društva u kojem će se revalorizovati rad i u kojem će svima biti omogućen pristup radu (pravo na rad) od kojeg će moći pristojno da žive, uz pomoć državne intervencije u negativne posledice tržišta i uz ujednačavanje uslova života koji omogućuju da svaki pojedinac može ravnopravno da učestvuje u ravnopravnoj utakmici (a naročito oni iz najugroženijih slojeva, na koje se ne može prebaciti samo individualna odgovornost nego se moraju uzeti u obzir i društvene okolnosti i raspodela društvene moći). Stoga treba imati u vidu i Giddensovo upozorenje da se danas na problem siromaštva ne može gledati čisto ekonomski i na lokalnom i na globalnom planu, i da je reč o zaostaloj kulturi, borbi za autonomiju, rekonstrukciji solidarnosti i sistema lokalne i porodične podrške (koliko je ovo poslednje važno pokazuje primer Srbije u kojoj se društvo održava uprkos enormnoj nezaposlenosti, zahvaljujući porodičnoj solidarnosti), kao i jačanje sopstvene odgovornosti.

Ali u Giddensovoj konceptualizaciji „trećeg puta“ ima dosta kontroverzi. Iako piše o destrukciji solidarnosti u zajednici i o potrebi interakcije personalnog života i društvene solidarnosti (Isto, 127) – on istovremeno koncipira kao viziju nove politike na sledeći način: pojedinac se više ne oslanja na državu socijalnog staranja, nego se prvenstveno uzda u vlastite snage, tj. domen ličnih odnosa je centralna arena demokratije (131), pre naglašavajući individualnu inicijativu u formi „samo-zapošljavanja“ i samoaktivnosti u društvu koje je strukturalno zasnovano na društvenoj nejednakosti. To dolazi iz stava da je država socijalnog staranja u suštini nedemokratska institucija, kao „mehanizam ograničavanja prostora individualne slobode“. Stoga se nužno vraćamo na početno pitanje: da li je pod uslovima systemske i strukturalne nejednakosti moguće ostvariti individualnu slobodu za sve ljude? A budući da

tržišni mehanizmi podstiču nejednakost - da li je opravdano zalažiti ili isključiti intervenciju države u smislu otklanjanja nepoželjnih posledica tržišne regulative i utakmice, ako se teži ostvarenju načelu demokratije, da svi građani mogu ravnopravno koristiti pravo na slobodu pred zakonom i na autonomno ponašanje?

Demokratija u modernom društvu nije rezultat samo tržišne konceptualizacije liberalne doktrine, već i dugotrajne socijalističke i radničke borbe, uključujući i ženske pokrete, i zato se ne sme zaboraviti zahtev za ispunjenjem kolektivnih prava radništva/za poslenih, kao i zaposlenih žena, pravo na ravnopravnu distribuciju društvenog bogatstva, obezbeđenje neophodne socijalne sigurnosti za sve putem solidarnosti. Stoga naglasak mora biti na sledećem: pluralizam ekonomskih interesa i formi (umesto jedrostrane privatizacije u kojoj se vrši samo rasprodaja društvenog bogatstva i ne stvaraju uslovi za unapređenje rada i ekonomije društva); kulturni i politički pluralizam sa jednakim udelom građana u beneficijama i šansama; usaglašavanje ekonomskih dobiti sa osnovnim potrebama stanovništva i socijalnih grupa; harmonizacija potreba socijalnih grupa za autonomiju i samoodređenje. Tek kao koncepcija sveobuhvatne politike menjanja i unapređivanja kvaliteta života, socijaldemokratska politika može biti alternativa neoliberalnoj teoriji i savremenom kapitalizmu, koji iako se neprestano transformiše sve više zaoštava protivurečnosti modernizacije.

Još se u jednom pitanju socijaldemokratski projekt bitno razlikuje od neoliberalne kapitalističke doktrine: za razliku od poslednje koja opstaje na dominaciji kapitala nad radom, socijaldemokratija afirmiše princip participacije, zalažući se za ideju socijalnog dijaloga „onih koji vladaju i onih koji predstavljaju ekonomske i društvene interese, kao model unapređenja demokratije“ (prema rečima generalog sekretara Evropske konfederacije sindikata, Emilio Gabillio-a). Drugim rečima, šire govoreći, radi se o društvenoj i ekonomskoj participaciji radništva i građana uopšte, što predstavlja proširenje parlamentarne demokratije.

Savremena kriza kroz koju prolazi socijaldemokratija na Zapadu može se objasniti potrebom za neophodnim reformisanjem klasičnih liberalnih stavova i većom prilagodljivošću na nove zahteve civilizacije koja se menja, a ne njenom istrošenošću. Teškoće sa kojima se ceo svet suočava – od kojih je porast nezaposlenosti sigurno najveća – zahtevaju nove socijalne programe, koji će uzeti u obzir ne samo građanska prava i slobode (što je okosnica liberalne teorije), već i ekonomska i socijalna prava, kao utiranje puta za stvaranje pravednijih i stabilnijih društava, koja će biti u stanju da pruže zadovoljavajuće uslove života svom stanovništvu, izbegavajući zamke ekonomizma i tehnokratizma. Zbog toga se socijaldemokratija mora suprotstaviti tendencijama da se ukine država socijalnog staranja i umesto toga raditi na njenoj rekonstrukciji. Drugim rečima, neophodno je spojiti ekonomsku i političku demokratiju i to je osnovna razlika između socijaldemokratskog projekta i istočno-evropske koncepcije socijalizma i kapitalizma.

2.

Da li projekat demokratske transformacije društva u Srbiji uzima u obzir socijaldemokratsku kritiku neoliberalizma?

Pre svega, treba reći da usled nedostatka dugoročne koherentne strategije razvoja i ne može se jednoznačno proceniti dosada pređeni put. Uobičajeno je da se govori o dve koncepcije: „legalističkoj“ i „reformskoj“, međutim, pitanje je koja od njih ne pokazuje razumevanje za socijaldemokratske principe.

Prva „legalistička“ je konzervativna i mnogo više naginje neoliberalnoj koncepciji demokratije, koja potpomaže status quo i koči društvene promene; a druga „reformistička“ je manje ili više primenjena koncepcija liberalne demokratije, bez dovoljnog uzimanja u obzir socijaldemokratske kritike modernog kapitalizma. Ni predstavnici socijaldemokratskih partija koje su u vladi nisu učinili da se više afirmišu radne organizacije i uzmu u obzir njihovi interesi (na primer, usvojen je zakon o radu, koji je po nekim tačkama vrlo sličan zakonu Berlusconi-a, koji je izazvao oštar i masovni protest u Italiji, zato što favorizuje poslodavce na štetu radnika; zatim nije napravljen nikakav konkretniji rezultat u realizaciji socijalnog dijaloga i većeg uvažavanja sindikata kao partnera u donošenju važnih odluka).

Za razliku od prve struje koja insistira skoro isključivo na konstitucionalnim elementima i „vladavini prava“, u uslovima nepromenjenog pravnog sistema nasleđenog iz bivšeg režima, koji je potpuno degradiran i nesposoban da bez temeljitih promena omogući primenu legalističkog principa u okvirima stvarne pravne države; druga struja opravdano relativizuje princip „legaliteta“ u takvim uslovima. Prvi se ne interesuju za realne teškoće i potrebe stanovništva, i ne čine ništa u pravcu reformi da bi se izašlo iz pravnog haosa i ekonomskog siromaštva (apsurdnost takvog stava potvrđuje spremnost da se rizikuje uvođenje novih sankcija Srbiji insistiranjem da se postupak prema osumnjičenim za ratne zločine izvede zakonskim putem). A reformska struja je prevashodno pragmatična i ad hoc rešava neke goruće probleme društva i stanovništva, ali ne vidi kuda vode na duži rok mnogi zakoni koje Vlada usvaja (zakon o privatizaciji, koja je praktično netransparentna i čini se da se svodi na rasprodaju društvene imovine; o radu, o poreskom sistemu, koji se zadovoljio ubiranjem ekstraprofita, ne rešavajući problem nezakonito stečenog bogatstva, o školskoj reformi, koja se svela na uvođenje veronauke u škole čime se krši osnovni princip moderne države, odvojenost crkve od države).

Koji se od ključnih socijaldemokratskih principa mogu prepoznati u vladajućoj politici DOS-a? Najdirektnije naznake vide se u programu nove socijaldemokratske partije, koja je nastala spajanjem Socijaldemokratije i Socijaldemokratske unije i koja je stavila u svoj program: identifikovanje nezaposlenosti kao ključnog društvenog problema i aktivno uključivanje države, poslodavaca i zaposlenih u njegovo rešavanje; uključivanje što većeg broja građana u proces donošenja odluka u cilju bržeg sprovođenja reformi; povezivanje privatizacije sa restrukturiranjem i inoviranjem preduzeća; ostvarenje veće autonomije preduzeća i lokalne samouprave; uspostavljanje takvog radnog zakonodavstva koje će obezbediti efikasnu zaštitu prava zaposlenih, itd. To su, međutim, još samo deklaracije i treba videti koliko će čelnici nove socijaldemokratske partije založiti svoj uticaj u Vladi da se ti zahtevi uključe u program praktične politike.

Do sada još nije dat odgovor na neka od ključnih pitanja, kao što su: kako će biti kontrolisano tržište a da ne bude sputavano od strane države, niti da nekontrolisano proizvodi pogubne posledice, zaoštravajući ekstremnu socijalnu diferencijaciju; kakav oblik „socijalne države“ je danas nužan Srbiji; na koji način će se obezbediti ekonomska i politička participacija građana; kako sistemski rešiti problem rastuće nezaposlenosti; i najzad, kako definisati projekt demokratske transformacije koji bi pomogao da se izgradi novi, moderniji identitet države u okviru EU, ali bez idolopokloničkog odnosa prema svemu što dolazi sa Zapada. Iz tih razloga se može zaključiti da je još neizvesno *kuda ide Srbija danas*.

Glava X

Problemi i dileme demokratske transformacije u Srbiji

Pored opštih problema sa kojima se suočava demokratija u savremenom svetu, Srbija kao zemlja u tranziciji nailazi i na dodatne, specifične probleme, koji se u sklopu društvene, političke i kulturne situacije u ovom društvu i u svetu mogu rešavati razradom političke teorije i projekata demokratske prakse.

Kao zaključno razmatranje naznačiću dvadeset problema pred kojima stoji Srbija, bez pretenzije da ponudim preciznije odgovore osim onih koji su već u prethodnim tekstovima sugerisani.

Lista problema i dilema je sledeća:

1. Da li će u Srbiji pobediti reformski kurs ili konzervativne snage u okviru nove zajednice Srbije i Crne Gore, čije je funkcionisanje još neizvesno;
2. Da li će ekonomske reforme, koje su do sada išle umnogome mimo političke transformacije institucija, biti dovedene u sklad sa makro-društvenim činiocima razvoja;
3. Da li će preobražaj na makro-nivou u dovoljnoj meri pratiti promene u svakodnevnom životu gde se najviše izražava preobražaj u kvalitetu života;
4. Koji će put prevladati u procesu tranzicije – partikularnog egoističkog individualizma, ili usaglašavanje individualnih i kolektivnih interesa i neophodne solidarnosti između više ili manje razvijenih delova društva i između dobrostojećih i siromašnih članova;
5. Hoće li DOS biti u stanju da objedini sve demokratske snage oko projekta demokratskih društvenih promena, ili su

interesi pojedinačnih partija toliko različiti da se ne mogu usaglasiti;

6. Da li će društvo uspeti da savlada ostatke starih (Miloševićevih) snaga, ili će one, ohrabrene objektivnim teškoćama, sticati novu popularnost i jačati;

7. Da li će država ozbiljnije prihvatiti civilno društvo (sindikate, NVO i druge volonterske organizacije i udruženja građana) kao važnog partnera u projektovanju i ostvarenju osnovnih ciljeva društvenog razvoja;

8. Da li će društvo moći da se izvuče iz siromaštva a) bez adekvatne pomoći međunarodne zajednice, b) bez koherentnijeg programa ekonomskih reformi, koje bi akcenat stavile na osposobljavanje privrede i obezbeđenje novih radnih mesta, c) bez promene navika i odnosa prema radu i radnoj disciplini u cilju efikasnije proizvodnje i veće produktivnosti rada;

9. Da li će nasledene pojave autoritarnosti biti uspešno savladane, ili usled međustranačkih sukoba i prisustva autoritarnog mentaliteta u redovima političke elite, može doći do obnove autoritarnog sistema;

10. Da li će društvo imati snage da se suoči sa svojom negativnom prošlošću i ratnim zločinima, da bi se oslobodilo kolektivne krivice, ili će nacionalizam uticati u pravcu bežanja od vlastite odgovornosti;

11. Hoće li DOS biti u stanju da očisti društvo od prevlasti mafije i organizovanog kriminala i u redovima vlasti i pravosudnog sistema, ili je organizovani kriminal toliko jak da će anulirati napore društva za njegovo iskorenjivanje;

12. Ima li izgleda da se formira konstruktivna opozicija, koja će davati svoj doprinos razvoju demokratije, nasuprot ostacima bivšeg režima koji deluju u pravcu destrukcije demokratskog razvoja;

13. Da li će se pojaviti „novi socijalni pokreti“ (kao Narodni pokret „Otpor“) kao dodatni izvor energije, koji bi nadomeš-

ćivao često uskostranačke interese i delovanje u pravcu brzog, doslednijeg razvoja demokratije;

14. Da li će mlade generacije postati značajniji politički akteri u daljem demokratskom preobrazu društva i predstaviti adekvatnu alternativu, ili će nastaviti svoj put prema autoritarizmu;

15. Da li će građani ponovo aktivirati pozitivnu političku volju, bođenju 5 oktobra, da bi kao ozbiljnu demokratsku opciju dali svoj doprinos u savladivanju teškoća, problema i izazova tranzicije, ili će zapasti u apatiju, pobeđeni objektivnom težinom situacije;

16. Da li će nova vlast biti spremna da zadovolji zahtevе međunarodne zajednice, koji nas približava evropskim standardima, a da istovremeno ne poništi dostignute rezultate;

17. Da li je međuetnički mir definitivno uspostavljen sa građu Srbije i Crne Gore, ili su mogući novi etnički sukobi, novi ratovi (jug Srbije, odnos dominantne nacije i manjina, sukobi na Kosovu);

18. Da li će međunarodna zajednica imati više razumevanja za složenost situacije u Srbiji i Crnoj Gori, ili će nastaviti da putem uslovljavanja ograničava demokratski potencijal države;

19. Kako će američka ekspanzija, kao dominantna svetska sila, uticati na dinamiku demokratskog razvoja u sveru, uključujući i zemlje u tranziciji, koje ispoljavaju sklonost da politički prihvataju američku međunarodnu politiku, i kako će se to odraziti na stabilizaciju i razvoj Srbije i Crne Gore;

20. I najzad, koliko je realna perspektiva demokratske transformacije društva u Srbiji i Crnoj Gori i kako će se ono suočiti sa opštijim izazovima demokratije u novom milenijumu.

Dalji razvoj procesa tranzicije u Srbiji i Crnoj Gori zavisiće u suštini od toga kojem se modelu tranzicije, u sklopu procesa stabilizacije, budemo priklonili budući da se do sada „strategija razvoja“ odvijala fragmentarno, nedovoljno jasno artikulisana u jednu celovitu koncepciju. Stoga se teško može reći da li su naznake neoliberalnog trenda tranzicije samo jedna epizoda, koju

podstiču određeni intelektualni krugovi, ili je to već svesno izabrani put političke teorije i prakse tranzicionog procesa, bez dovoljno kritičkog propitivanja u svetu dominantnog modela, koji je naišao na ozbiljna upozorenja i koji takođe izaziva burne proteste velikog dela sveta, čije se potrebe ne uvažavaju zato što se pretpostavlja da se svi moraju uklopiti u jedan jedinstveni model.

U završnom tekstu biće detaljnije razmotrena iskustva tranzicionih procesa i globalizacije, sa ukazivanjem na negativne efekte koji se moraju izbeći da bi ovi procesi dobili humani i demokratski karakter. Ta iskustva bi trebalo koristiti i za koncipiranje modela tranzicije u nas, da se ne bi ponavljale greške koje mogu imati dalekosežne destruktivne posledice, odnosno, da bi se maksimalno iskoristili pozitivni potencijali globalizacije, koji treba da unapreduju kvalitet života i obezbede ravnomerniji razvoj zemalja u razvoju.

Nalazeći se takoreći na početku demokratske tranzicije, a imajući pred sobom bogata iskustva drugih, mi smo još u mogućnosti da artikulišemo takvu koncepciju koja će omogućiti ne samo da izađemo iz postojeće krize nego i da stvorimo pretpostavke za istinski demokratski preobražaj društva.

Odlučujući momenat u tom pogledu biće angažovanje svih demokratskih snaga društva, da bi se savladale još uvek postojeće preteće sile mraka i zla, koje ne odustaju od destrukcije praktikovane tokom cele prošle decenije. Ako uspemo da aktuelno negodovanje, usled velikih očekivanja posle oktobarskog prevrata, pretvorimo u pozitivnu energiju, i uz veću saradnju vladajućih političkih elita i građana obezbedimo postepeni evolutivni tok razvoj u pravcu sve produbljenije demokratizacije, moći ćemo da se uklopimo u stvaralački proces tranzicije i globalizacije i postanemo ravnopravni deo Evrope i sveta.

Zaključna razmatranja

Izazovi moderne demokratije

Demokratija je na raskršću. Postojeće zapadne demokratije pokazuju znake umora i zastarelosti. (Vučinić Vasović)

Demokratija u svetu gubi dah. (Program UN za razvoj)

Na kraju XX i početkom XXI veka svet se nalazi pred mnogobrojnim izazovima, koji dolaze sa različitih strana i predstavljaju ozbiljnu pretnju daljem razvoju demokratije. Stoga se može reći da je *demokratija danas na raskršću*.

Živimo u uzburkanom vremenu u kojem se događaju novi civilizacijski izazovi, koji zahtevaju ponovno razmatranje pretpostavki i problema demokratije. Ako se osvrnemo na izazove koji čine demokratiju krhkom možemo uočiti sledeće:

- razvoj novih, sve manje kontrolisanih, tehnologija u vidu informatičke revolucije koja omogućuje dosada nevidene oblike komunikacije, ali nas, istovremeno, čini sve zavisnijim od tehničkih sredstava;
- tendencije intenzivne globalizacije sa svim kontradikcijama koje u sebi nosi postojeći neoliberalni koncept globalizacije, koji izaziva burne reakcije (novo buđenje nacionalizma, religiozni fundamentalizam, masovne antiglobalizacijske pokrete);
- ograničavanje suvereniteta nacionalnih država, što izaziva krizu identiteta i problem zajedništva;
- krizu liberalizma i osvajački pohod posesivnog individualizma sa ekspanzijom neoliberalnog ekonomizma i konsumerizma;

- dalje podsticanje mita o „neograničeno slobodnom tržištu“ i smanjenje uloge socijalne države;
- ekonomska polarizacija sveta i sve veći jaz između najbogatijih i siromašnih zemalja i jačanje političke moći najrazvijenih država;
- upotreba sile kao instrumenta razvoja demokratije (ratovi u službi nametanja zapadnog modela demokratije, eksplozije na Balkanu, podrška „malim ratovima“ od strane velikih sila);
- nove imperijalne (hegemonističke) tendencije posle kraja hladnog rata;
- terorizam kao ozbiljna pretnja demokratiji i nedemokratski metodi borbe protiv terorizma (Avganistan, Irak);
- apsolutizacija proceduralne demokratije i gušenje „grass roots“ demokratije („participativne demokratije“);
- pragmatizam kao preovlađujući referentni okvir za formulisane koncepcije razvoja budućnosti sveta;
- porast socijalne diferencijacije i na globalnom i na lokalnom nivou i stvaranje novih oligarhija u čijim se rukama koncentriše i ekonomska i politička moć, koja ostaje izvan kontrole javnosti;
- naslede totalitarizma koje nije iščezlo kao ideologija nasilja (obnova i agresivni napadi nacional-socijalističkih partija na demokratske tekovine);

Pitanje kako će se demokratska društva suočiti sa ovim izazovima tesno je povezano sa drugim pitanjem: da li postoji samo jedan model demokratije i koje su moguće alternative zapadnom danas preovlađujućem neoliberalnom modelu? Takav odgovor još nije artikulisan, mada postoje naznake kod nekih teoretičara koji ukazuju na ograničenja zapadnog modela i pokušavaju da dekonstrukcijom klasičnog jednoobraznog pojma demokratije sugerišu koncepciju pluralističkih modernijih tipova (podsticaj za ovakvo usmerenje dolazi iz neuspeha primene zapadnog modela na „Treći svet“, kao i iz iskustva tranzicije u zemljama bivšeg socijalizma).

Budući da predmet ove rasprave nije tipologija modela demokratije, napomenuću samo neke ideje koje idu u pravcu razmišljanja o alternativnim oblicima demokratski ustrojenih društava.

Najčešće se govori o „radikalnoj demokratiji“, koja podrazumeva prevazilaženje osnovnih kontroverzi moderne demokratije i stavlja naglasak na pozitivnu ulogu i inicijativu građana nasuprot pasivnoj (biračkoj) ulozi konvencionalnog koncepta demokratije; ili o „ekonomskoj demokratiji“, koja podrazumeva prevazilaženje jednostranosti političke demokratije; ili o „participativnoj demokratiji“, koja se temelji na samom izvornom značenju pojma (demos + kratia), naime, kao definisanje demokratije u smislu „vlastine ljudima, od strane ljudi i za ljude“ (J. Patrick¹, navodeći poznati princip Abrahama Lincolna). Govori se takođe o „socijalnodemokratskom“ modelu demokratije čija vlada deluje u cilju promocije opšteg dobra preko državne regulacije i „welfare“ programa (J. Patrick, 7). A Jerzy Szacki piše o demokratiji „socijalnog liberalizma“, koja se zasniva na „socijalnoj tržišnoj ekonomiji“². D. Reidy kritikuje „elitnu demokratiju“ koja vlada u Americi i u kojoj je demokratija shvaćena kao cilj po sebi, a ne kao sredstvo za postizanje zajedničkog dobra, te čisto institucionalnim aranžmanima i procedurama suprotstavlja demokratiju koja kroz civilno društvo razvija sposobnost građana da razumevaju i kritički procenjuju izbore sa kojima su suočeni.³

Radikalna kritika zapadnog kapitalističkog modela demokratije naglašava opasnost od reprodukcije dominacije, suprotstavljajući takvu koncepciju demokratskom uređenju u kojem ni jedno društveno dobro ne može biti korišćeno kao sredstvo dominacije i koncentracije političke moći, bogatstva i poželjnih službi u istim rukama (piše Chantal Mouffe, pozivajući se na Walzera⁴). Jedan broj autora ističe kao princip demokratskog modela ne samo pozivanje na političku slobodu već i na ekonomsku jednakost, jer je „pristup materijalnim uslovima za blagodat neophodan uslov za

1) J. J. Patrick: *Principles of Democracy for the Education of Citizens*, u Patric J. J. & Laura A. Pinhey (eds), *Resources of Civic Education for Democracy: International Perspectives*, ERIC Claringhouse for International Civic Education, 1996, str. 6

2) J. Szacki: *Liberalism after Communism*, CEU, Budapest, 1994, str. 34 i 152

3) D. A. Reidy: *Easter Europe. Civil Society and the Real Revolution*, Praxis International, vol. 12, No. 2, 1992, str. 175 i 177

4) CH. Mouffe: *American Liberalism and its Critics*, Praxis International, vol. 8, No. 2, 1988

samo-razvoj“, odnosno, „jednakost individua proteže se *prima facie* do jednakosti prava na uslove (društvene i materijalne) za njihov samo-razvitak“, piše Carol Goold o „demokratiji na novim osnovama“⁵.

Ovakva i slična razmišljanja o alternativnim modelima demokratije mogu predstavljati dobar pristup za rešavanje kontroverzi postojećeg dominantnog modela zapadne demokratije. Ali se i tu uglavnom ne izlazi iz okvira evropskog koncepta, budući da nisu uzeti u obzir raznovrsni načini života u drugim civilizacijama, čije osnovne vrednosti nisu identične sa zapadnim obrascem (na primer, princip zajedništva i solidarnosti koji se javlja kao dominantnija vrednost u Azijskim civilizacijama, nasuprot individualizmu; ili princip duhovnosti u islamskoj civilizaciji nasuprot materijalizmu zapadnog potrošačkog društva, itd). A imajući u vidu činjenicu da dobar deo sveta nije još rešio ni probleme elementarne egzistencije i da je umiranje od gladi na tim prostorima masovna pojava, moglo bi se govoriti i o „minimalnom modelu“ demokratije, koji bi stavljao akcenat na stvaranje uslova i institucija za obezbeđenje života dostojnog čoveka za sve ljude, da bi ideja o ljudskim individualnim pravima (koja ne može imati primat pre zadovoljenja prvog uslova) mogla biti ostvarljiva.

Pored toga, opasna je „fetišizacija demokratije“, koja vodi lažnom zaključku da vlast ne može da bude samovoljna dogod se prenosi demokratskim procedurama⁶; stoga se ističe da se proceduralna demokratija mora temeljiti na supstancijalnoj demokratiji, čiji se principi izvode iz samog termina i zasnivaju ne samo na predstavničkoj demokratiji već i na učešću građanja u procesu donošenja odluka koje se tiču javnog života, kao i na kontroli i ograničavanju poluga vlasti od strane konstituisane javnosti.

Na osnovu daljeg razmatranja čitalac će moći prosuđivati koji je od konceptata demokratije sposobniji da se uhvati u koštac sa izazovima koji stoje pred modernom demokratijom i da ponudi adekvatnija rešenja za probleme sa kojima se bori demokratija XX veka, da bi se poboljšao kvalitet života u svetu.

5) C. Good, *Rethinking Democracy. Freedom and Social Cooperation in Politics, Economy and Society*, Cambridge University Press, New York, 1988, str. 25

6) D. Held, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 279

Industrijsko i postindustrijsko društvo

Prelaz iz XX u XXI vek karakteriše transformacija industrijskog u postindustrijsko potrošačko društvo, prelaz iz kapitalizma u „neokapitalizam“ (postkapitalizam), liberalizma u neoliberalizam, nacionalnog tržišta u svetsko tržište i transnacionalne ekonomije, masovnog društva u „informatičko društvo“, modernosti u post-modernu sliku sveta.

Razvoj industrijalizma u XIX veku obeležio je kvalitativnu promenu u načinu života u odnosu na tradicionalna društva: izmeštanje mesta rada iz porodice u fabrike, transformacija ekstenzivne porodice u nuklearnu, masovna proizvodnja dobara koja otvara put za „afluent society“, porast individualizma, uloga tržišta u raspodeli sredstava za život, porast birokratskog upravljanja radi efikasnosti privređivanja, itd. Od „laissez-faire“ industrijalizma u XX veku se prelazi na „state-directed“ industrijalizam. Ta epoha je označena i intenzivnom primenom naučnih znanja u proizvodnji i revolucijom u nauci i tehnologiji. Sa masovnom proizvodnjom nastaje i „masovno društvo“, kao i „masovna kultura“ kao pandan tradicionalnoj narodnoj kulturi, čije je rodno mesto tradicionalno seosko društvo.

U drugoj polovini XX veka, međutim, dolazi do preokreta u takozvano postindustrijsko društvo (D. Bell, A. Touraine), u kojem se događa prelaz od primarne proizvodnje roba na razvoj trećeg sektora (servisna ekonomija), kada opada obim radničke klase, (blue collar), a raste broj zaposlenih u sektoru servisa (white collar), tj. dešava se prelaz od preovlađujućeg manuelnog rada na ne-manuelna zanimanja (profesionalna zanimanja, menadžeri, tehnički službenici); a uporedo sa tim, umesto mašina kao dominantnog sredstva za proizvodnju, javljaju se nauka i znanje kao instrumenti razvoja, dok rad i proizvodnju zamenjuju status i potrošnja kao osnovna obeležja života. Zbog toga neki teoretičari kažu da se postindustrijsko društvo razlikuje isto toliko od industrijskog društva koliko poslednje od agrarnog društva, dakle, ne predstavlja samo kvantitativnu fazu u razvoju industrijalizma nego kvalitativni prelaz na novu socijalnu strukturu, koja dovodi i do prelaza iz modernizma u postmodernizam.

Postindustrijski tip rada mogao se razviti samo u visoko obrazovanom društvu (gde srednjoškolsko obrazovanje dostiže 50 procenata i više), na bazi informatičke tehnologije, koja bitno menja ulogu čoveka u procesu rada: zahteva povećanu mentalnu aktivnost, kreiranje „veštačke inteligencije“, operacije u radu postaju apstraktne, rad se individualizuje (nasuprot grupnom radu na pokretnoj traci) i potpuno automatizuje (slede se unapred pripremljeni programi), a rad u „officu“ postaje dominantna strukturalna forma rada; drugim rečima, umesto „rada posredovanog mašinom“ prelazi se na „rad posredovan kompjuterom“.

To uvodi bitne promene i u društveni život i na radnom mestu: smanjuje se uloga radne grupe i zajednice; uprkos podsticanju inovacija dolazi do pada personalne kreativnosti, budući da se u kompjuter unose gotovi programi koji umanjuju sposobnost individualnog izbora. Dolazi i do veće specijalizacije u nauci i do opadanja mogućnosti celovitih uvida, što umanjuje ulogu filozofije i fundamentalnih nauka, koje bi trebalo da daju odgovore na osnovna kosmička i egzistencijalna pitanja. A sa potenciranjem ekonomske racionalnosti i veće efikasnosti u prvi plan dolazi komercijalni princip, potiskujući mnoge inovacije koje bi omogućile poboljšanje kvaliteta života kao neproduktivne. Stoga, postavlja se pitanje: da li sa informatičkom revolucijom nastaje novi tip društva?

Postindustrijsko društvo i postmodernizam su tesno povezani fenomeni. Postmodernizam nastaje kao kulturni revolt protiv utilitarizma industrijskog društva, koji naglašava funkcionalizam i tehnološki racionalizam, i zalaže se za diferencijaciju, pluralizam i relativizam, tj. za dekonstrukciju modernističkih koncepata i vrednosti, kao što su: univerzalizam, elitizam (odbijajući podelu na „visoku kulturu“ i „masovnu kulturu“) i formalizam i ističe: lokalizam, partikularizam i regionalizam, odnosno, trend ka pluralizmu i razlici.

Tendencije modernog sveta na prelazu iz XX veka u novi milenijum sve su više obeležene propitivanjem postojećih vrednosti i principa „jedne alternative“ (zapadnog modela), a nasuprot Huntingtonovoj tezi o sukobu civilizacija, sagledava se nužnost većeg povezivanja različitih civilizacija, suprotno evrocentризmu

koji još uvek dominira. Reklo bi se iz ovoga da je postmodernizam i postmodernizam sposobniji da razreši dileme modernizma i demokratije budući da otvara prostor za nove alternative i raznolikost. To je, međutim, samo privid s obzirom na to, da se relativizuju svi univerzalni principi i vrednosti i poriču istine i pravde i time obezvređuje i sam pojam demokratije, dobro uređenog društva (odbacujući to kao utopiju); i b) da se u stanju da usaglasi tako fluidnu idejnu koncepciju sa stvarnom moći u realnom svetu, gde se sve više naziru sukobi civilizacije usled militantne politike jedine preostale super-sile, čiji vođe odlučuju o daljoj sudbini sveta i demokratije.

Karakteristike savremenog kapitalizma i razvoj demokratije

U periodu posle II svetskog rata značajno se menja struktura kapitalističkog društva: sve više rastu gigantske transnacionalne korporacije kao vlasnici kapitala i gospodari svetskog tržišta; sve je veće mešanje države u ekonomiju, što podriiva uverenje (koje će se obnoviti sredinom XX veka) da samo individualna uzornica, uz minimalnu intervenciju države, može da obezbedi ostvarenje kolektivnih ciljeva; sve se više multiplicira ekonomska zavisnost između nacionalnih država, koja je izvan njihove kontrole; održava se disproporcionalni razvoj između industrijski razvijenih zemalja i društava „Trećeg sveta“; sve je intenzivnija borba između centra i periferije.

I dok su radovi Keynesia ohrabivali intervenciju države i regulaciju ekonomije kao izlaz iz krize tridesetih godina – iz čega je nastala i koncepcija „države blagostanja“ koja je imala za cilj uravnoteženje ekonomskih i socijalnih odnosa, poslednjih decenija XX veka ponovo se postavlja pitanje celishodnosti državne intervencije i održanja strateških javnih sektora, ističući nasuprot značaj slobodnog delovanja tržišta, preduzetništva i privatizacije. Kao korekcija Keynesieve doktrine kapitalistički prostor sve više osvaja koncept „slobodnog tržišta“ kao „mehanizma koji teži opštoj ravnoteži“ i kao „nenameravana posledica individualne težnje za sopstvenim interesima“ (Hayek), slobodno razmenjujući robe

(materijalne predmete, resurse i servise) posredstvom utakmice i novca, zasnovanih na društvenoj podeli rada i privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Dolazi do hegemonije „pro-tržišnih“ ideja⁷ i fetišizacije tržišta budući da tržišna logika dominira socijalnom logikom. A mnogi autori govore i o „mitologiji tržišta“ jer je „slobodno tržište“ utopijska koncepcija koja u stvarnosti ne postoji budući da tržište ustanovljuju državne ustanove (A. Scott, 2); a Beck u tom kontekstu piše o „imperijalizmu ekonomičnosti“⁸, u vidu „tržišnog imperijalizma“ (M. Walzer⁹), koji preuzima prvenstvo u odnosu na državnu socijalu.

Sve je značajnija rasprava danas o mestu i ulozi tržišta u razvoju moderne ekonomije i demokratije, postavljajući pitanje da li tržište može da zameni ideju o „dobrom društvu“, kao cilj po sebi. Scott piše o zaraznom dejstvu tržišta, koje je anarhično; a Walzer konstatuje da je tržište u SAD glavni suparnik sigurnosti i dobrobiti. Budući da je novac glavni instrument funkcionisanja tržišta Walzer upozorava, da kada novac nosi sobom kontrolu nad ljudima a ne samo nad stvarima, on prestaje da bude privatno bogatstvo i dobija politički karakter, konstituišući plutokratiju (Isto, str. 171).

Argumentovani kritičar fetišizacije tržišta engleska naučnica Margaret Blunden, piše o „tržišnom fundamentalizmu“ koji izmiče državnoj arbitraži i regulaciji i proizvodi moć destruktivnih tehnologija. Ona ne redukuje društvo na tržišnu ekonomiju, već govori o nužnosti usaglašavanja tržišta i civilnog društva, (a John Keane govori o „globalnom civilnom društvu“), ističući tezu da demokratija legitimizuje tržište, a ne obratno.¹⁰

Zygmunt Bauman piše o dominaciji zakona tržišta nad kulturom u modernom društvu, gde se sreća meri potrošnjom („shopping

7) Alan Scott: *Globalization: Social Process or Political Rhetoric?*, u A. Scott (ed), *The Limits of Globalization*, Routledge, London, 1997, str. 1

8) Ulrich Beck: *Šta je globalizacija*, u A. Miloradović, Zbornik: *Globalizacija*, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999, str. 64

9) M. Walzer: *Područja pravde*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 168

10) M. Blunden: *The State and the Market: Liberal Economies and the Democratic State*, u M. Blunden & P. Burke (eds), *Democratic Reconstruction In the Balkans*, CSD, 2001, str. 30-38

around“ kao cilj života¹¹). U takvoj koncepciji „dobrog društva“ javno je kolonijalizovano privatnim i preovladaju hedonistička osećanja, a solidarnost i zajedništvo gube na značaju.¹² A Pierre Bourdier piše da tržište zamenjuje potrošačem građanina.¹³

Uporedo sa ekspanzijom svetskog tržišta opada uloga „države blagostanja“, tj. države koja brine za zaštitu siromašnih i koristi državni aparat za primenu i finansiranje politike u cilju unapređenja kolektivnih socijalnih interesa svojih članova, da bi se ograničile posledice slobodnih operacija tržišta kada ono izmakne kontroli (kao što su slučajevi nezaposlenosti, bolesti, starosti), da bi se pružio nužni servis svim građanima bez obzira na status ili klasu¹⁴; drugim rečima, da bi se svim građanima obezbedila minimalna sigurnost šansi, zaposlenja i životnog standarda. Ali se sedamdesetih godina XX veka javlja tendencija da se redukuju javni troškovi i nastaje „kriza socijalne države“ i to ne samo kao finansijska kriza, već i kao kriza vrednosti, jer prevagu odnosi „posesivni individualizam“ i egoizam sa obrazloženjem (na osnovu Friedmannove teorije) da se puna zaposlenost ne može postići pomoću socijalne države, jer to uništava tržišne mehanizme i ubrzava stopu inflacije, te se zagovara radikalno smanjenje stope državne intervencije u ekonomiji.

Svetsko tržište postaje glavna arena ekonomske utakmice. A budući da industrijski najrazvijenije zemlje, pre svega Amerika, učestvuju u najvećem broju transnacionalnih korporacija, javljaju se imperijalne i neokolonijalne tendencije, zasnovane na realnoj moći vlasništva kapitala u rukama ovih zemalja; one su, stoga, u stanju da diktiraju ne samo vremensku dinamiku nego i prostornu alokaciju resursa, što dovodi, kao što je rečeno, do sve veće zaoštrenosti odnosa centra i periferije i do rastuće nejednakosti u raspodeli svetskog bogatstva.

11) Zygmunt Bauman, *Life in Fragments, Essays in Postmodern Morality*, Blackwell, 1995, str. 237; videti i: *Postmodernity and its Discontents*, Polity Press, 1997, str. 199

12) Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Polity Press, 2000, str. 37

13) P. Burdije, *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 29

14) *The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought*, Blackwell, 1993, str. 707-709

U XX veku proklamovana je deklarativno i teorijski jednakost pred zakonom, insistirajući, pre svega, na vladavini zakona, kao nepobitnom temelju demokratije, ali je ostao raskorak u pogledu socijalne jednakosti, koja podrazumeva da se ljudi tretiraju kao jednaki u svim institucionalnim sferama koje utiču na njihove životne šanse (u obrazovanju, u radu, u potrošnji, u pristupu socijalnim službama, u političkoj participaciji, kao i u domaćim odnosima). Prema navedenoj Enciklopediji (str. 200-202) to podrazumeva jednakost šansi ali i jednak početak, tj. jednakost socijalnih uslova u raspodeli bogatstva i osnovnih mogućnosti da svaka osoba upražnjava svoje kapacitete i obezbeđuje minimum standarda. Liberalna ideologija ne uzima u obzir takvo shvatanje jednakosti, naglašavajući skoro isključivo jednakost pred zakonom, jer smatra da bi socijalna jednakost uništavala podsticaje na kojima počiva tržišna ekonomija, te insistira samo na jednakosti šansi. Nasuprot tome, socijalisti insistiraju na jednakosti ne samo materijalnih uslova, već i takvoj jednakosti koja omogućuje da ni jedan životni standard ne bude ispod propisanog minimuma i da ne dovodi do socijalne diferencijacije koja proizvodi klasne razlike.

Liberalna i neoliberalna ideologija kao promoter/ograničavajući faktor demokratije

Iako je neosporna uloga liberalne teorije (koja je višeznačna) u postavljanju temelja za razvoj demokratije, vode se žučne debate o osnovnim postulatima liberalizma, naročito u njegovoj neoliberalnoj interpretaciji.

Promovišući ideju individualnosti, slobode i autonomije (zакружено u doktrini individualizma¹⁵), vladavinu zakona (konstituisanje „pravne države“), liberalizam podrazumeva, pre svega, individualnu odgovornost za socijalnu situaciju u kojoj individue žive. Formulisući ideju „negativne slobode“ liberalna teorija je

15) Individualizam implicira ekstremno priklanjanje načelu individualnih prava i samoodgovornosti i potencijalno proizvodi egoizam. dok ideja individualnosti označava da se individualna prava i slobode ugrađuju kao osnovni kriterijum funkcionisanja društvenih institucija, tj. da se društveni interesi i potrebe moraju formulisati u skladu sa ostvarenjem individualnih prava.

koncipirala „društvo slobodnih individua“, postavivši temelje za konstituisanje građanina kao slobodne ličnosti, koja ima pravo da se suprotstavi svim nametnutim principima i represivnim silama društva. Afirmisanjem kao osnovnih vrednosti: individualnih prava i slobode, političke jednakosti svih građana, principa tolerancije, slobode misli i govora, postavljeni su temelji demokratskom ustrojstvu društva, nasuprot autoritarnim i totalitarnim poretcima. To je, svakako važna komponenta izgradnje demokratije u periodu posle II svetskog rata, koja je imala za cilj da prevlada teške posledice nacizma i staljinizma, dve dominirajuće totalitarne ideologije i ogromne količine nasilja prouzrokovane „ideološkim čišćenjem“ miliona ljudi i gubicima u svetskom ratu.

Polazeći od teorije o prirodnim pravima čoveka na slobodu i privatnu svojinu i od pretpostavke da je sloboda izvorno prirodno pravo i načelo, kao i od prosvetiteljske ideje o čoveku kao neprikosnovenom racionalnom biću, liberalni teoretičari zaključuju da postoji „racionalna mogućnost usaglašavanja slobodnih volja individua“, na osnovu čega se konstituiše društvo u kojem sloboda postaje vladajući princip, kao i pravna i politička jednakost.¹⁶ A da bi mogao da bira sam svoje životne ciljeve i da bude nezavisan od države, čovek nalazi oslonac u privatnoj svojini i u razdvajanju privatne i javne sfere, da bi do izražaja došla dobrovoljna aktivnost čoveka. U tom smislu autori liberalne teorije zalažu se za „ograničenu državu“ koja treba da štiti individualna prava i slobode, a ne da ih propisuje.¹⁷

Međutim, ono što čini manjkavost liberalne teorije, a što će doći u zaoštrenom vidu do izražaja u radikalnom (ekstremnom) neoliberalizmu, predstavlja predmet propitivanja osnovnih postulata liberalizma. Pre svega postavlja se pitanje: u kojoj meri je čovek racionalno biće koje u svim okolnostima bira najbolje za ostvarenje vlastitih interesa i opstanak zajednice? Ne pretili „posevni individualizam“ da se preobrati u individualni egoizam koji ima i destruktivni karakter? Da li je, drugim rečima, „racionalno

16) *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 606 i 625

17) *Isto*, str. 609

usaglašavanje slobodnih volja pojedinaca“ moguće samo kao individualni čin i posredstvom načela slobodne tržišne konkurencije, a da ne dovede u pitanje stvarnu političku jednakost, pa i slobodu velikog broja pojedinaca, dajući prednost onim individualnim akterima koji imaju moć da upravljaju tržišnim manipulacijama?

Sa tim su povezana i druga dva pitanja: prvo, da li davanje primata „negativnoj slobodi“ (u smislu nezavisnosti od državnih pritisaka i autonomije) i zapostavljanje principa „pozitivne slobode“ („slobode za“ – da se aktivno učestvuje u društvenom odlučivanju) ne ostavlja prostora i za ugrožavanje osnovnih načela liberalne teorije, jer se uprkos konstituisanju principa građanstva, građanima poriče pravo da delaju kao subjekti društvenih procesa (upravljanje od strane ljudi i za ljude)? I drugo, da li shvatanje jednakosti isključivo u pravnom i političkom smislu, negirajući jednakost u socijalnom smislu (jer, navodno, narušava princip slobode), ne dovodi u pitanje i mogućnost ostvarenja principa „jednakosti svih građana pred zakonom“, tj. jednakosti i u političkom smislu? Ako su u društvu brojni građani lišeni ekonomskih i socijalnih prava na „zagarantovani socijalni i ekonomski minimum sigurnosti“, teško da se može govoriti i o političkoj ravnopravnosti, a time i o ostvarenju slobode kao univerzalne vrednosti.

Te dileme se zaoštavaju u neoliberalnoj doktrini, koja napreduje sedamdesetih/osamdesetih godina prošlog veka. Neoliberalna ideologija, međutim, ne ide u pravcu razrešavanja ovih dilema, već u ekstremnom pravcu produbljivanja protivrečnosti klasične liberalne teorije. Dok su i liberalni teoretičari posle II svetskog rata priznavali da postoji potreba za ograničenom intervencijom socijalne države, da bi se uravnotežili privredni tokovi, neoliberalizam sprovodi do krajnjih granica ideju „slabe države“ ukidanjem prerogativa „države blagostanja“ i programiranjem opšte reprivatizacije, sa jačanjem individualne inicijative u privredi i u društvu; ali paradoksalno, istovremeno prihvata jačanje državnih centara moći i njihovu dominaciju (nasuprot periferiji) i apsolutizaciju državne neoliberalne ideologije kao univerzalnog modela društvenog razvoja (što izaziva masovne antineoliberalističke i antiglobalističke pokrete u svetu).

Konzervativna i imperijalna priroda neoliberalizma se ogleda u tome što poništava najznačajnija dostignuća klasičnog liberalizma, dižući tržišnu utakmicu na stepen samodovoljnog principa, bez obzira na negativne efekte koje sve očiglednije proizvodi, naročito kada je u pitanju utakmica između najbogatijih zemalja sveta i miliona gladnih ljudi u svetu, zatim, rastuća stopa nezaposlenosti i produbljivanje unutrašnje i spoljašnje nejednakosti.

Na zanimljiv paradoks ukazuje M. Matić (*Enciklopedija političke kulture*, 1993, 625) kada upozorava da se, na jednoj strani, u zapadnim zemljama, koje počivaju na liberalnoj tradiciji, vrši odklon od neoliberalnog ekstremnog ekonomizma i dolazi do revitalizacije klasičnih liberalnih vrednosti, dotle se, na drugoj strani, neoliberalizam nekritički prihvata i učvršćuje u zemljama bivšeg socijalizma.

To se već dobro odražava na ograničavanje demokratije: stvaraju se brojni nacionalni i transnacionalni centri moći koji izmiču društvenoj kontroli i ne uklapaju se u demokratske procedure odlučivanja; rastuća diferencijacija dovodi do nestabilnosti društvenih struktura, u kojima tanak sloj hiperbogatih vlasnika stvara klimu gde bogatstvo postaje politički činilac i sve manje pogoduje demokratskom obrascu; svetsko tržište kojem se prepusta stihijna regulacija odnosa među narodima izaziva pojavu neokolonizacije siromaštva od strane bogatih zemalja i stvara neuravnoteženost ekonomskih i političkih činilaca, koji razaraju demokratske principe u međunarodnim odnosima.

Pitanje o industrijskoj/participativnoj demokratiji

Plima ideje saupravljanja ili participativne demokratije, koja je šezdesetih/sedamdesetih godina prošlog veka zahvatila Evroпу i Južnu Ameriku, pre svega, u eri masovnih „novih društvenih pokreta“, osetno je splasnula nakon tog perioda. U novom milenijumu ideja se obnavlja i u sprezi sa antineoliberalističkim pokretima nanovo stavlja na dnevni red, kao reakcija na slabosti moderne demokratije, koja nije uspela da spreči ekspanzionističke težnje velikih sila i sve širi jaz između različito razvijenih zemalja u svetu.

Iznova se postavljaju zahtevi da se jednodimenzionalna posrednička demokratija mora dopunjavati participativnom demokratijom, i to ne više samo u industriji, koja povezuje ekonomsku i političku demokratiju. U tom pogledu u Engleskoj je bila uspostavljena radnička kontrola, tj. „demokratija na radnom mestu“ (što je iščezlo u eri tačerizma), „radno pravo“ je bilo uvedeno u mnogim industrijskim zemljama, a u Nemačkoj ko-determinacija (Mit-Bestimmung), kao forma istorijskog kompromisa između kapitala i rada.¹⁸ Kao neuspeli pokušaj bilo je uspostavljeno i „socijalističko samoupravljanje“ u Jugoslaviji, koje je proklamovano kao opšti princip samouprave u svim institucijama društva, ali je zbog svoje paternalističke prirode predstavljalo samo fasadu autoritarnog režima. Može se reći da je ideja participativne demokratije bila jedna od značajnih ideja, koja je i u praksi XX veka davala rezultate, ali koja pred kraj tog veka jenjava.

Razlozi za obnovu te ideje na razmeđu između XX i XXI veka predstavljaju ozbiljne pretnje demokratiji koje nosi neoliberalna ideologija sa totalitarnim tendencijama, koje se skrivaju iza „slobodnog delovanja zakona tržišta“ i takozvane liberalne frazeologije. To se najbolje očituje u forsiranju posesivnog i instrumentalnog individualizma, čija egoistička priroda i stihijnost koju sobom nosi u neobuzdanoj trci za profitom, nameće nove vidove hegemonije. Darvinistička teza o „preživljavanju uspešnih“ obnavlja ideju o siromaštvu kao individualnoj nemoći i krivici, a time posredno deklariše „prirodno pravo“ vladavine plutokratije, što je potpomognuto „imperijalizmom ekonomičnosti“ (U. Beck).

Rastuća socijalna diferencijacija, naročito sa porastom stope nezaposlenosti u svim zemljama u svetu, kao destabilizujući faktor, zahteva obnovu demokratskog principa „radnog prava“ i u tom smislu afirmaciju industrijske i participativne demokratije, budući da se ne može očekivati od plutokratije da reši te goruće probleme, da bi „javna sfera koja je kolonijalizovala privatnost“ (Z. Bauman) revitalizovala ideju „javnog dobra“.

I najzad, ograničavanje demokratije koje uslovljava „potrošačko društvo“ sa zamenom potrošača za građanina (P. Bourdier)

¹⁸) *The Blacwell Dictionary*..., str. 278-280

ističe nužnost da se obnovi ideja participativne demokratije, da bi se individuama vratilo pravo građanstva, tj. da kao subjekti odlučuju o svojoj sudbini, umesto samo pasivnog izbornog prava. To je, svakako, krupna korekcija neoliberalne doktrine kao „jednodimenzionalnog, monokauzalnog ekonomizma“¹⁹. Da bi demokratska zajednica ispunila svoje ciljeve ona mora da zadovoljava potrebe svojih članova i da vrši raspodelu koja će biti srazmerna sa potrebama.²⁰ A moderna društva koja su vođena neoliberalnom doktrinom nisu u stanju to da obezbede, budući da poriču ulogu socijalne države i apsolutizuju „posesivni individualizam“ koji neminovno polarizuje i destabilizuje društvo. Stoga dolazi do novih formi političkog izražavanja na teorijskom i na „grass-roots“ planu.²¹

„Činjenica da živimo u duboko neegalitarnom svetu, mi nemamo moralno pravo da od bilo koga tražimo da odustane od težnje da ga (ovaj svet) načini manje takvim“, piše I. Wallerstein.²² A to podrazumeva obnovu suverenosti građanina kroz aktivnu participaciju, inače razočarani ljudi okreću se etničkim, verskim, rasnim grupama tražeći zaštitu, pa se kao nova opasnost za demokratiju javljaju etnički fundamentalizam (nacionalizam), ili religiozni fundamentalizam (terorizam). Wallerstein ističe i jednu tendenciju koja je bila aktuelna u devedesetim godinama prošlog veka u Jugoslaviji, naime, da se politikom preživljavanja (prisilnog siromaštva) građani dovedu do nesposobnosti da postave istorijsku alternativu projektu veštačkih transformacija, koje ostavljaju nejednakosti netaknutim (439).

Jürgen Habermas postavlja pitanje „humane supstance“ upravljanja, kada piše: „Svetsko društvo u nastanku može da uveća kapacitet usmeravanja, ali ako je to moguće samo na uštrb humane supstance, onda svaki dalji evolutivni pomak samo može da znači

19) U. Beck, 1999, str. 118

20) M. Walzer, 2000, str. 125

21) *What happens "beyond democracy" – Italy's Postmodern Politics*, Le Monde diplomatique, August, 2000, str. 5

22) I. Wallerstein: *Geokultura razvoja, ili transformacija naše geokulture*, Sociološki pregled, No. 3, 1995, str. 439

samouništenje područstvljenih individua i njihovog sveta“²³. U tom pogledu važno je i upozorenje Kevina Quigley-a da se može desiti da zemlje u tranziciji, ako na to ne obrate pažnju, „završe u destinacijama koje se razlikuju od onoga što su zacrtale“²⁴, tj. daleko od stvarne demokratizacije.

Šta bi mogao da znači danas Weberov izraz „željezni kavez“ modernog života? Ako se obratimo Pierre Bourdieru za odgovor, on bi glasilo: to je neoliberalna vizija koja promovise ekspanziju „divljeg kapitalizma“, ali racionalizovanog i ciničnog (Isto, 40), „kapitalizma bez granica i šminke“ čiji je osnovni zakon maksimalizacija profita i efikasnosti i gde se pod maskom „ekonomske racionalnosti“ vrši korenit raskid između ekonomije i društva i gde ekonomska vizija individualizuje ne samo proizvodnju nego i pravdu (44), te suprotstavlja ekonomsku logiku, zasnovanu na konkurenciji i efikasnosti, društvenoj logici podređenoj principu pravde (108). Ako tome dodamo ideju Williama Whitea²⁵ da je moderni čovek zarobljen kao „čovek Organizacije“ (koja obuhvata njegov celokupni život), pod maskom individualizma skriva se taj „željezni kavez“ koji se steže oko modernog čoveka i vrši nove oblike porobljavanja.

S druge strane, dodajmo tome misao o modernom društvu kao „risk society“ (U. Beck, A. Giddens), koje je proizvođač rizika i terora neizvesnosti, gde se sreća meri potrošnjom (Z. Bauman), a briga pojačava usled rapidnih promena²⁶; kao i anonimnost organizacije (kao „vladavine nikog“), opšte opadanje duha zajedništva i potiskivanje egzistencijalnih pitanja, nametanje sigurnosti kao zavisnosti, dok je način dominacije zasnovan na institucionalnoj

23) J. Habermas: *Rekonstrukcija istorijskog materijalizma*, citirano prema V. Vasović: *Nova rasprava postkomunističke demokratije*, u V. Vasović & V. Pavlović (eds), *Postkomunizam i demokratske promene*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002, str. 57

24) K. Quigley: *For Democracy's Sake, Foundations and Democracy Assistance in Central Europe*, The Woodrow Wilson Center Press, John Hopkins University Press, 1997, str. 112

25) W. White: *Čovek Organizacije*, Prosveta, Beograd, 1956

26) Z. Bauman: *Life in Fragments*, 1995, str. 168 i 284

nesigurnosti, što Bauman zaključuje tezom: „Mi smo svi individue *de jure*, ali to ne znači da smo individue *de facto*“.²⁷

U prilog opštoj slici ide i teza Hahne Arendt²⁸ o stravičnoj poplavi nasilja i o stalnom usavršavanju tehničkog arsenala oružja, koje dobija zabrinjavajuće razmere naročito u posthladnoratovskom periodu i sa jedinom velesilom na svetskoj sceni, pojačavajući nesigurnosti i neizvesnosti modernog čoveka, jer ne odgovara na osnovne potrebe i težnje i na postavljena egzistencijalna pitanja, ugrožavajući, pre svega, pravo na život (fizičku bezbednost), te predstavlja, samim tim, mogućnost uništenja ne samo demokratije, već i života na planeti.²⁹

A Charles Taylor³⁰ naglašava opasnost narastajućeg antihumanizma koji poriče pojmove slobode i istine (262); dok Kapučinjski³¹ piše da se vrši promena humanističke paradigme, tj. stavljanje na mesto eksploatiranog čoveka – manipulisnog čoveka (70), čije se reperkusije na funkcionisanje demokratskog poretka, u eri vidnog osiromašenja velikog dela sveta, ne smeju zanemariti. U tom kontekstu je opravdano pitanje koje je implicirano u opusu Taylora, da li su na pomolu nove državne ideologije (antihumanističke), koje opovrgavaju osećanje da odgovornost za preobražaj društva leži na čoveku (314). Potiskujući sve egzistencijalne probleme ekspanzijom potrošnje, koja se uvlači u svaku poru života, nova, mogla bi se nazvati „ideologija konsumerizma“, vrši ne samo instrumentalizaciju razuma (307), već i obezvređivanje svih bitnih ljudskih vrednosti, koje, pretpostavlja se, demokratija treba da promoviše (elementarno pravo na život, kreativnu slobodu, spontanost, zajedništvo, solidarnost, individualna kao i socijalna prava i slobode, moralnost). A takav „univerzalni konsume-

27) Z. Bauman: *Living in the Era of Liquid Morality*, Cambridge Anthropology, vol. 22, No. 2, 2000/2001, str. 11-12

28) H. Arendt: *O revoluciji. Odbrana javne slobode*, Filip Višnjić, Beograd, 1991

29) Edward Goodman: *A Study of Liberty and Revolution*, Duckworth, London, 1975, str. 27

30) Ch. Taylor: *Priznavanje građanskog društva*, Beogradski krug, 2000

31) R. Kapučinjski: *Lapidarijum*, Samizdat, B92, 1999

rizam“ (Masao Myoshi³²) nudi moćno sredstvo homogenizacije, potirući klasne i druge konflikte, što opravdava dominaciju vladajućih elita, koje tada legitimno krše principe demokratskog upravljanja.

Kao moderni oblik ideologije javlja se i masovna kultura, koja je po rečima Marcusea, glavni agent jednog upravljanoj socijalnog konsensusa, u kojem se vrši poravnanje/uprosečavanje ukusa i homogenizacija interesa pod rukom proizvođača industrijske kulture i fabrikovanih informacija. Još su Adorno i Horkheimer pisali o tome da su masovni mediji podstakli novi oblik ideologije modernog društva, koja umanjuje kritičnost nezavisnog mišljenja; dok je po mišljenju Millsa masovno obrazovanje proizvelo „edukovanu nepismenost“, a Marshall McLuan govori o „medijskim teroristima“, što se naročito potvrđuje posle događaja u Americi od 11. septembra 2001, kada mediji podržavaju teroristički odgovor zvanične američke politike na terorizam.

Klasična je kritička opservacija Edgara Morina (*Duh vremena*³³) koja podrobno ulazi u ovu drugu stranu medalje dejstva masovne kulture, kada se umnožava standardizovani konformizam i otupljuje ljudska svest i imaginacija. „Kulturna industrija se razvija na planu svetskog tržišta“, piše Morin, „otuda njena ogromna težnja ka sinkretizmu, eklekticizmu i homogenizaciji.“ Moglo bi se reći, da u toj perspektivi masovna kultura doprinosi stvaranju „lažnog univerzalizma“, koji favorizuje još uvek dominantne vrednosti evrocentrizma, ostavljajući čitavu plejadu velikih civilizacija izvan svetske baštine. Na taj način se i pojam demokratije redukuje na jedan dominantni model čiji se obrazac nameće ostalom svetu, kako „trećem svetu“ tako i zemljama u tranziciji.³⁴

32) M. Myoshi: *Globalization, Culture and the University*, u F. Jameson & M. Myoshi (eds), *The Culture of Globalization*, Duke University Press, Durham, 1999, str. 252

33) E. Morin: *Duh vremena*, Kultura, Beograd, 1967, str. 68

34) Ovim se ne zanemaruje emancipatorska uloga masovnih medija, ali o tome sam pisala u drugim tekstovima, budući da je ovde reč prvenstveno o onim aspektima modernog društva koji ograničavaju domete demokratije.

Pledoaje za humanu globalizaciju

Na nehumane strane svetskog razvoja ukazao je još Karl Polany³⁵, ističući pre svega, fenomen razdvajanja ekonomije, sa idejom o „tržišnom fundamentalizmu“, od svih drugih socijalnih aspekata života, što dovodi do podređivanja društva usko shvaćenom ekonomskom modelu, te do njegovog mogućeg uništenja. Polany još nije pisao o globalizaciji, ali se njegove kritičke opaske na razvojne tekovine u svetu mogu primeniti i na globalizacione procese, kada piše o hegemoniji neoliberalne dogme, koja ustoličuje apologiju „samoregularajućeg tržišta“, koja korenito odvaja ekonomiju od socijalnih institucija i rezultira u „ekonomskom despotizmu“ (7), koji se ogleda u tome što se moderna ekonomija oslobađa društva i počinje funkcionisati kao gotovo autonomna institucija (17); što dovodi do toga da su ljudi podređeni ekonomiji umesto da je obratno. A kao paradigmu ekonomskim reformama (tržišne privrede) po cenu odstranjivanja svih demokratskih institucija, ističe fašizam. Suprotno tome, Polany se zalaže za socijalni pristup industrijskom društvu, koji je širi od ekonomije (233).

Pišući o utopijskom nastojanju ekonomskog liberalizma da uspostavi samoregulativni tržišni sistem i laissez-faire kao „prirodni razvitak“, Polany navodi činjenicu da je država nametnula laissez-faire ekonomiju, kojoj se pridaje „gotovo mitska moć“, pravdajući „skoro religioznom žarom“ načelo dobiti kao jedinog pokretača razvoja, te zaključuje da se ekonomski liberalizam pretvorio u svetovnu religiju (50-51).

Tvrđnju da bi ljudsko društvo bilo uništeno da nije bilo zaštitnih mera koje su „otupele delovanje tog samorazornog mehanizma (samoregulativnog tržišta – Z. G.), Polany potkrepljuje sociološko/antropološkim pristupom uporedne analize mesta tržišta u različitim društvima, shvatajući proizvodnju kao „uzajamno delovanje čoveka i prirode“, koji ako se pretvore u robu, kada je taj proces organizovan posredstvom tržišta, gde su čovek i priroda

35) Karl Polany: *Velika Preobrazba, Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999

podvrgnuti ponudi i potražnji, sa njima se postupa kao sa dobrima proizvedenim za prodaju, te bi se u tom slučaju prepuštanje sudbine ljudi tržištu svodilo na njihovo uništenje (257). Zbog toga Polany govori o zaštitnim merama i intervencionizmu kao o nužnoj komponenti delovanja tržišnih mehanizama, koji se međusobno ne isključuju, ali se izvesni odnosi moraju uređivati van tržišta (uslovi rada u tvornici, radno vreme, modaliteti ugovora, pa i sama nadnica, koja pripada sindikatima i državi) (282).

Unutar „tržišnog društva“ ne mogu se institucionalizovati ni sloboda ni mir, smatra Polany, jer se ono rukovodi samo koristoljubljem i ima kao osnovnu svrhu stvaranje profita i blagostanja – ali za malobrojne (287). Sve je to doslovno potvrđeno u eri globalizacije, kada besne takozvani mali ratovi širom planete i kada dolazi do sužavanja slobode i nezavisnosti malih naroda, ali i do ograničavanja slobode pojedinaca, s jedne strane, posredstvom medijske indoktrinacije koju diktiraju velike sile, a sa druge strane, usled rastuće nezaposlenosti i nemaštine u velikom delu sveta.

Stoga, konstatuje Polany, nužna je „reintegracija društva u ljudski svet“ (152). Moraju se ispraviti zablude i greške ekonomskih liberala, jer „da nije bilo tvrdoglavog i ostrašćenog insistiranja ekonomskih liberala na svojim zabludama, vođe bi se kao i mase slobodnih ljudi bili bolje opremili za teške kušnje toga vremena i možda ih čak mogli posve izbeći“ (169). Jer je odvajanje rada od ostalih aktivnosti u životu, kada je podvrgnut zakonima tržišne samoregulacije, značilo uništiti sve ostale oblike egzistencije i zameniti ih drugačijom vrstom organizacije, atomističkom i individualističkom (193). To je uslovljavalo stalne krize i depresije.

Stoga da bi se procenili dometi globalizacije i mogućnost njene humanizacije treba razmotriti:

- da li globalizacija razvija nov kvalitet života u skladu sa razvijenim istorijskim mogućnostima u modernom društvu;
- može li da odgovori na bitne dileme savremenog čoveka (videti: A. Giddens);
- da li može da doprinese unapređenju socijalne pravde i elementarne socijalne jednakosti, nasuprot rastućoj socijalnoj diferencijaciji i omogući smanjenje obima siromaštva u svetu;

- da li omogućuje razvoj slobodnih ličnosti i usaglašavanje personalnih i kolektivnih identiteta;
- može li ponuditi političku strategiju za ograničavanje rata u svetu;
- da li podstiče prožimanje različitih kultura i civilizacija, ne ugrožavajući njihovu nezavisnost;
- može li da utiče na kreativnost kultura i njihov doprinos baštini čovečanstva;
- pomaže li pluralizaciji i harmonizaciji osnovnih vrednosti, nasuprot nametnute jednostrane univerzalizacije;
- može li da razrešava ekološke probleme, koji se sve više javljaju kao pretnja ljudskom opstanku;
- da li može da pruži racionalnu alternativu novim oblicima fundamentalizma (nacionalnog, religioznog).

Drugim rečima, da li se može civilizovati i demokratizovati globalizacija (McGrew).

Sažimajući ova pitanja možemo ih izraziti upitnikom: 1) da li je socijalna pravda utopija, i 2) može li san o svetu bez siromaštva postati stvarnost?

Na ta pitanja daje odgovore Joseph Stiglitz³⁶, predstavljajući jasan kontrast između „pustošućih efekata (neoliberalne) globalizacije“, koji su rezultat, pre svega, nametanja svim zemljama sveta politike „ucena“ MMF-a i Svetske banke, kao nedemokratskih, birokratskih i hijerarhizovanih organizacija koje ne polažu računa državama kojima nameću svoju politiku, već velikim silama. On ukazuje na nesavršenost tržišta, nasuprot tržišnom fundamentalizmu (12); na činjenicu da jednostrana ekonomija liberalizma (izvan socijalnog konteksta) ne doprinosi rastu već povećanoj bedi u mnogim delovima sveta (30); na mogućnost alternativnih modela, nasuprot ukidanju različitih opcija zemljama u razvoju u korist „tržišne supremacije“ (kada se primenjuje „jedna mera za sve“, tj. „samo jedan pravi put“ (47); na disproporciju beneficija u korist dobrostojećih (14); na brigu za životnu sredinu, demokratiju, ljudska prava i socijalnu pravdu, nasuprot dominaciji komercijalnih

36) Joseph Stiglitz: *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2002

interesa i vrednosti (33-34); na potrebu kontrole i transparentnosti globalne politike, nasuprot odlučivanju iza zatvorenih vrata (34); na uvažavanje činjenice da razvoj zahteva transformaciju društva, a ne samo jednog njegovog segmenta – ekonomije/tržišta (89); da globalizacija mora da bude u interesu ogromnog dela siromašnih i nerazvijenih zemalja u svetu, a ne samo najrazvijenijih (224).

„Da bismo mogli živeti zajedno“, piše Stiglitz, „pravila moraju biti fer i pravedna, moraju pokloniti dužnu pažnju siromašnima, moraju odražavati osećanje socijalne pravde“, kako bi se globalizacija učinila humanijom i ravnopravijom (15).

Pored svih prednosti globalizacije (produženi životni vek, smanjenje osećanja izolovanosti, širi pristup znanju i pismenosti, itd) Stiglitz ističe da je rastuća podela na one koji imaju i koji nemaju povećala u Trećem svetu siromaštvo, te da globalizacija nije uspela da osigura stabilnost i smanjenje unutrašnjih i spoljnih konflikata. Stoga se zalaže za postepenu liberalizaciju tržišne ekonomije, da bi se pripremio razvoj svih neophodnih finansijskih i drugih društvenih institucija u okviru kojih tržište može da funkcioniše. On konstatuje da ako su tržišta prebrzo otvorena za konkurenciju i pre nego što su uspostavljene odgovarajuće finansijske institucije, postojeća zaposlenost će biti brže uništavana nego što će nova biti stvarana (31), što se potvrdilo ne samo u zemljama u tranziciji velikim porastom stopa nezaposlenosti, koje ugrožavaju stabilnost društva.

Da bi globalizacija koja „ima snagu da donese ogromnu dobrobit“ i donela uporedivu korist u svim delovima sveta, pored uvida u navedene pozitivne trendove, sve zemlje treba da imaju glas u odlučivanju o politikama koje ih se tiču, za razliku od dominirajuće verzije globalizacije, gde se ekonomsko upravljanje vodi bezosečajno „iz luksuznog hotela i nameće politika bez poznavanja ljudi čije živote razara“ (35). Posledica toga je da rezultati politike globalizacije nisu bili ohrabrujući za najveći broj zemalja: razvoj je bio spor, a gde je i došlo do rasta koristi nisu bile ravnopravno podeljene, krize su bile loše vođene, tranzicija iz komunizma u tržišnu ekonomiju bila je razočaranje, te su ostale duboke nedoumice unutar sveta u razvoju (97).

Kao kontrast Stiglitz navodi politiku brze liberalizacije tržišta i privatizacije u Rusiji, koja je dovela do katastrofe, i postepene

liberalizacije u Kini, u kojoj je došlo do najvećeg smanjenja siromaštva, zahvaljujući stvaranju potrebne infrastrukture (190-191), te zaključuje: „Kontrast između toga šta se dešavalo u Kini i onoga što se desilo u zemljama koje su se poklonile pred ideologijom MMF-a, kao što je slučaj sa Rusijom, ne može biti oštriji“, napominjući da ne može postojati samo jedan tržišni model (i ukazujući na razlike između švedskog i nemačkog modela prema američkom modelu).

Prema tome, suviše uskoj viziji, usmerenoj samo na ekonomiju, koristeći jedan izrazito ograničen ekonomski model, treba suprotstaviti socijalno i kulturno utemeljenu politiku razvoja, koja će revitalizovati humane aspekte globalizacije, ili kako kaže Stiglitz, „životonosne demokratije“ (201). U tom pogledu „socijalni ugovor“ između građana, društva i vlade treba da obezbedi osnovnu socijalnu i ekonomsku zaštitu ljudi; a uloga vlada treba ne samo da ublažava podbačaje tržišta, već i da osigura socijalnu pravdu i da obezbedi da svako društvo funkcioniše efikasno i humano (229). Pri tom, sva društva moraju imati pravo da vrše sopstveni izbor.

„Postoji nada“, piše Stiglitz, „da jedan humaniji proces globalizacije može postati snažna sila koja vodi ka dobru za većinu onih koji žive u zemljama u razvoju“ (258), konstatujući da je danas kapitalizam na raskrsnici, kojeg je tridesetih godina spasao Keynesey, a sada se čeka da se vidi da li globalizacija može biti reformisana tako da koristi od nje mogu biti šire raspoređene. A da bi se to ostvarilo potrebne su analize koje će ustanoviti potrebe različitih zemalja, da bi se pružile jednake šanse za uspeh svima. Tu Stiglitz ne zanemaruje ni proširenje pojma demokratije ističući ulogu šire participacije građana u izboru politike razvoja i piše: „Ako želimo da *globalizacija sa ljudskim likom* uspe, onda se naši glasovi moraju čuti. Mi ne možemo, mi ne smemo besposleno stajati po strani.“ (261)

Na istoj liniji je i Pierre Bourdier³⁷, koji piše o „obezvređivanju javne stvari“ politikama čiji je cilj poništavanje tekovina wel-

37) Pierre Bourdier: *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, 1999

fare state-a i jednostrano podsticanje privatnih interesa i privatnih preduzeća, koje se zatvaraju u „skućeni i kratkovidni ekonomizam MMF-ovske vizije sveta“ (9, 11). Time se, smatra Bourdier, uništava pojam kolektivne odgovornosti (u nesreći na poslu, bolesti i bedi), što je „izraz najklasičnije pretpostavke konzervativne misli svih vremena i svih zemalja“ (34). Te i on zaključuje da dolazi do raskida ekonomskog i društvenog, čija je posledica „neverovatna količina svakovrsne patnje, koja ne pogađa samo ljude koji žive u velikoj bedi“ (36), što karakteriše kao proces involucije i regresije.

Razaranju ekonomskih i društvenih osnova najdragocenijih kulturnih tekovina čovečanstva, Bourdier suprotstavlja „autonomiju svetova kulturne proizvodnje u odnosu na tržište“ (42), te „socijalnu cenu“ jedne politike i primenu društvene logike, koja je podređena pravilu pravednosti, nasuprot prostoj efikasnosti. Drugim rečima, zalaže se za „izgradnju jednog društvenog poretka u kome jedini zakon ne bi bio potraga za sebičnim interesima i individualna strast za profitom i koji bi napravio mesta za kolektive orijentisane *ka racionalnom postizanju kolektivno elaboriranih i usvojenih ciljeva*“, kao i za „osmišljavanje i odbranu javnog interesa“ (118).

Dakle, socijalna pravda, ne samo da nije utopija (kako tvrde ekonomski liberali), nego je nužan konceptualni okvir (frame of reference) za izbor strategije društvenog razvoja i modela globalizacije, budući da obezbeđuje da se negativni efekti globalizacije kontrolišu u skladu sa realnim razvojnim potrebama stanovnika različitih zemalja i usklađivanje razvoja razvijenih i nerazvijenih društava ravnomernijom raspodelom beneficija, koje doprinose smanjenju siromaštva u svetu.

Da bi globalizacija dobila humani karakter neophodno je:

1. staviti je pod kontrolu demokratskih institucija u okviru kojih će sve zemlje u svetu imati ravnopravno učešće;
2. prihvatiti ideju pluraliteta alternativnih modela, koji će biti usaglašeni sa društvenim i kulturnim tradicijama zemalja koje su u pitanju;

3. ne odričući ulogu svetskog tržišta, ograničiti monopol transnacionalnih korporacija i organizacija, koje podupiru neokolonijalne i neoimperijalističke tendencije velikih sila;
4. smestiti tržište na mesto koje mu pripada, tj. da bude sredstvo razvojne politike (a ne cilj po sebi) i odbaciti politiku tržišnog fundamentalizma, koji zamenjuje „socijalnu logiku“ uskom ekonomskom (tržišnom) logikom;
5. organizovati globalnu politiku na takav način da beneficije budu ravnopravno raspoređene, pre svega, na veću korist zemalja u razvoju i siromašnog sveta, da bi se premostio rastući jaz između razvijenih i nerazvijenih društava;
6. usklađivati nacionalni suverenitet i kolektivni/individualni identitet različitih zemalja sa univerzalnim zahtevima globalnog razvoja, da bi se izbegla jednosmerna etnocentrička globalizacija;
7. podsticati doprinose različitih civilizacija svetskoj kulturnoj baštini, da bi se postiglo prožimanje kultura i njihova harmonizacija;
8. ugraditi u politiku globalizacije principe *slobode, jednakosti i socijalne pravde*, kao garante humanog i demokratskog karaktera procesa globalizacije.

Ne poričući ulogu koju globalizacija igra u razvoju do sada neviđenih mogućnosti za punije otkrivanje svih ljudskih kapaciteta (videti glavu o globalizaciji), cilj ovog teksta je bio da ukaže na to da su te mogućnosti uslovljene (i ograničene) u zavisnosti od primene modela globalizacije, među kojima neoliberalni model potire humane ciljeve razvoja, ističući, pre svega, koristoljubivost, partikularne interese najrazvijenijih delova sveta i usko ekonomske i materijalne aspekte razvojne politike.

Da humani model globalizacije nije čista utopija (u smislu neostvarljivog ideala), već utopijski koncept koji budi nadu, koja se može doseći ukoliko se kritički preispituje dominantni, neoliberalni koncept globalizacije, koji je prividno u funkciji rasta, a

praktično daje katastrofalne rezultate u velikom delu sveta, budući da *ugrožava humani kvalitet života*, produbljujući koncepciju „potrošačkog društva“ kao isključivog modela „dobrog društva“. Ta nada je utoliko uverljivija što je pokreću ogromne mase širom sveta u vidu pogrešno nazvanih „antiglobalističkih“ pokreta, koji se ne suprotstavljaju globalizaciji kao nužnom procesu već njenom antihumanom karakteru, postavljajući manje-više naznačene zahteve u cilju prevazilaženja negativnih efekata globalizacije i njenog osposobljavanja da postane nosilac „razvoja kao slobode“³⁸.

Samo u opisanom kontekstu proces globalizacije se može humanizovati i demokratizovati i tek tada ponuditi perspektivu za razrešavanje gorućih konflikata (ratnih, sukoba bogatog i siromašnog sveta, rastućih unutrašnjih sukoba usled sve veće socijalne diferencijacije i ponovnog zaoštavanja klasnih sukoba, sukoba civilizacija) i za prevazilaženje sve produbljenijih kriza.

Čini se da iz svega dosada analiziranog proizlazi da su veoma opravdane reči Bourdiera da je „danas u igri ponovno osvajanje demokratije nasuprot tehnokratiji“ (Isto, 29) i dodajmo, militantnoj ekspanziji velikih sila, da bi se prebrodile nesigurnosti i neizvesnosti pred koje nas stavlja moderno doba i savladao sve uočljiviji otklon od demokratije.

Vraćajući se na pitanje postavljeno na samom početku – kako će se moderna demokratija suočiti sa navedenim izazovima – mogu se uočiti sledeći trendovi: s jedne strane, javljaju se pokušaji da se retorikom o zaštiti ljudskih prava legalizuje praksa nasilne intervencije u pravni suverenitet i fizički integritet mnogih država u svetu, i podsticanjem militarističkih aspiracija opravdavaju ratovi „za odbranu demokratije“ (NATO intervencija u Jugoslaviji, rat u Iraku i sl); a sa druge strane, obnavljaju se socijalni pokreti u vidu antiratnih, „antiglobalizacijskih“ pokreta i pokreta siromašnog protiv bogatog sveta, koji revitalizuju osnovne (zaboravljene) vrednosti (pravo na život, pravo na rad, samoodređenje, ljudsko dostojanstvo – koje ne može imati onaj koji umire od gladi, suverenitet građana i naroda, itd), bez kojih demokratija ne može

38) Amartya Sen: *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, str. 173-177

napredovati. Pitanje je odnosa snaga i racionalnosti čoveka da li će pobediti politika rata ili politika mira, na kojoj jedino može da počiva dalji razvoj demokratije.

Kojim pravcem će ići dalji razvoj modernog društva – da li će pobeđu odneti snage destrukcije demokratije, ili one koje sve više stupaju na scenu u cilju stvarne odbrane demokratije – nije lako danas predvideti jer su na delu brojne protivrečne opcije, ali sa sve većom koncentracijom moći na jednom mestu, što zamagljuje perspektivu. Ohrabruje činjenica da se javnost u svim zemljama sveta sve više opredeljuje za antiratne ishode, suprotstavljajući se vlastodržcima u svojim zemljama i da se bude narodi „nesvrstanih zemalja“ (koji predstavljaju više od polovine čovečanstva), koji odlučno izlaze iz senke „centra“, tražeći sve glasnije da se čuje i njihova reč u pogledu budućeg uređenja sveta. U tom smislu moglo bi se pretpostaviti da probuđeni građanin, koji stupa na svet-sku scenu, može značajnije doprineti promeni odnosa moći i obuzdavanju „elitne demokratije“ u korist vladavine demosa, kao izvornog demokratskog principa.

Pred postavljenim pitanjima i dilemama nalaze se ne samo društva u tranziciji, već sve vidljivije i društva sa demokratskom tradicijom, koja takođe moraju tražiti nove odgovore na preteče izazove. A najopasniji izazov predstavlja opravdavanje ratova kao legitimizacije „uspostavljanja demokratije“, iza kojih se kriju hegemonističke težnje, pre svega Amerike i najbližih saveznika (Engleske), promovišući lažno uverenje, za koje smo mislili da je sa staljinizmom i nacizmom sišlo sa političke scene, da samo oni drže „zakone istorije“ u svojim rukama.

LITERATURA

- Abbott D: *Culture and Identity*, Holder & Stoughton, 1998
- Arendt H: *On Revolution*, Penguin Books, 1963
- Arnason J. P: *Nationalism, Globalization and Modernity*, u M. Featherstone (ed)
- Azblaster A: *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Blackwell, Oxford, 1987
- Barber B: *Three Myths Concerning Democracy*, TOD Newsletter, January, 1996
- Bauman Z: *Life in Fragments*, Blackwell, Oxford, 1995
- Bauman Z: *Liquid Modernity*, Polity Press, 2000
- Bauman Z: *Postmodernity and its Discontents*, Polity Press, 1997
- Beck U: *Šta je globalizacija? i Zablude globalizacije*, u Miloradović A. (ed)
- Berlin I: *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, New York, 1970
- Bourdier Pierre: *Signalna svjetla, Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd, 1999
- Brown C: *The Idea of World Community*, u D. Held (ed)
- Calhoun C. (ed), *Social Theory and Politics of Identity*, Blackwell, Oxford, 1994
- Chilton S: *Defining Political Development*, Rienner Publishers, London, 1988
- Chomsky N: *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi. Novi Sad, 1999
- Clark J: *Globalization and Fragmentation, International Relations in the 20th Century*, Oxford University Press, Oxford, 1997
- Claus O: *Modernity and the State*, East-West, Polity Press, 1996
- Constelations, *Identity and Politics of Recognition*, vol. 3, No. 1, 1996
- Constelations, *Symposium on Multicultural Citizenship by Will Kymlicka*, vol. 4, No. 1, 1997

- Dahl Robert A: *A Priface to Economic Democracy*, Berkeley University of California Press, 1985
- Dijkink G: *National Identity and Geopolitical Vision*, Routledge, London, 1996
- Dolmeat F: *Demokratija i multikulturalizam, Treći Program: Multikulturalizam i moderna država*, br. 111, 2001
- Featherstone M. (ed), *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, SAGE, London, 1990
- Frankel Ellen P, Miller Fred D. Junior, Jeffrey P. (eds), *The Just Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995
- Friedman J: *Cultural Identity and Global Process*, SAGE, London, 1994
- Giddens A: *Behind Left and Right*, Polity Press, 1994
- Giddens A: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Oxford, 1992
- Golubović Z: *Stranputice demokratije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd, 1999
- Goodman E: *A Study of Liberty and Revolution*, Duckworth, London, 1975
- Goold C: *Rethinking Democracy, Freedom and Social Cooperation in politics, economy and society*, Cambridge University Press, New York, 1988
- Griswold W: *Culture and Societies in a Changing World*, Pine Forge Press, London, 1994
- Habermas J: *Toward a Rational Society*, Heinemann, London, 1971
- Held D: *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997
- Held D. & McGrew A: *Rethinking Globalization*, u Held D. (ed), *Democracy of the Global Order, From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press, Cambridge, 1995
- Indjić T: *Za novo prosvetiteljstvo*, Gutenbergova galaksija, Valjevo, 1997
- Jameson F: *Notes on Globalization as a Philosophical Issue*, u F. Jameson & M. Miyoshi (eds), *The Culture of Globalization*, Duke University Press, Durham, 1998
- Jeffrey A. & Seidman S. (eds), *Culture and Society*, Contemporary Debates, Cambridge University Press, 1990
- Josephson Eric and Mary: *Man Alone, Alienation in Modern Society*, A Laurel Edition, New York, 1962
- Kamenka E. (ed), *Human Rights*, Edward Arnold, Australia, 1978
- Kaplan R. D: *Was Democracy just a Moment?*, Memo, Decembar 1997

- Karel Kosik: *The Crisis of Modernity, Essays and Observations from the 1968 Era*, Rowman & Littlefield Publishers, 1995
- Kastoriadis K: *Mašta, kritika i sloboda*, Republika, br. 248, 2000
- Kastoriadis K: *Zaustaviti plimu bezumlja*, Mostovi, br. 115, 1998
- Keane J: *Civil Society and the State*, VERSO, London, 1988
- Keane J: *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić, Beograd, 1995
- Kuvačić I: *Obuzdana utopija*, Naprijed, Zagreb, 1986
- Kymlicka W: *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1995
- Ladan E: *La democratie et la question du pouvoir*, Transeuropeennes, No. 17, 2000
- Levine A: *Liberal Democracy, A Critique of its Theory*, Cambridge University Press, New York, 1981
- Lipset S: *Amerikanizacija evropske levice*, Republika, br. 269, 2001
- Lošonc A: *Multikulturalnost u evropskom zajedničkom prostoru: 1989 kao izvor mita*, Habitus, Novi Sad, mart, 1999
- Macpherson C. B: *Democratic Theory, Essays in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford, 1973
- Marković B. (ed), *Socijaldemokratija u Evropi danas*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 1996
- Mehennan G: *Pluralism*, Oxford University Press, Buckingham, 1995
- Michnik A: *Nade u demokratiju*, Republika, br. 197, 1998
- Michnik A: *Misliti savremenu demokratiju*, Radio B92, 1995
- Mill J. Stuart: *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988
- Miloradović A. (ed), *Globalizacija*, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999
- Miyoshi M: *Globalization, Culture and the University*, u F. Jameson & M. Miyoshi (eds)
- Montserrat G: *Nationalism – The Nation-state in Nationalism in the Twentieth Century*, Polity Press, Cambridge, 1996
- Morin E: *Duh vremena*, Kultura, Beograd, 1967
- Mouffe Ch: *American Liberalism and its Critics*, Praxis International, vol. 8, No. 2, 1988
- Mouffe Ch: *Radical Democracy: Modern or Postmodern*, u A. Ross (ed), *Universal Abandon*, University of Minnesota Press, 1988
- Mowlana H: *Global Information and World Communication*, SAGE, London, 1997

- Muhall S. & Swift A: *Liberalism and Communitarianism*, Blackwell, Oxford, 1992
- Offe C: *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, Social Research, vol. 52, No. 4, 1985
- Palauš M: *Beyond the Liberal Paradigm*, u Golubović Z. & McLean G. (eds), *Personal and Collective Identity in Post-Communism*, CRVP, Washington, 1999
- Patrick John J. & Pinhey Laura A. (eds), *Resources on Civic Education for Democracy: International Perspectives*, Eric Clarington for International Civic Education, 1996
- Pavlović V. (ed), *Obnova utopijskih energija*, Istraživačko-izdavački Centar SSO Srbije, 1987
- Pesmazoglou S: *Kosovo: Supervision and Panishment as Hibrys – Aspects of Serbian Territorialism and American Globalism*, Pantenon University, Attens, Mimo
- Podunavac Milan: *Princip gradanstva i poredak politike*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998
- Polany K: *Velika preobrazba, Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999
- Preston P. W: *Political/Cultural Identity, Citizens and Nations in a Global Era*, SAGE, London, 1997
- Quigley K. F: *For Democracy's Sake: Foundation and Democracy Assistance in Central Europe*, The John Hopkins University Press, 1997
- Reidy D. A: *Eastern Europe, Civil Society and the Real Revolution*, Praxis International, vol. 12, No. 2, 1992
- Robertson R: *Globalization, Social Theory and Global Culture*, SAGE, London, 1992
- Savater F: *Univerzalnost i njeni neprijatelji*, Mostovi, No. 121-122, 2000
- Schmidt A. & G. E. Rusconi: *Frankfurtska škola*, Komunist, Izdavački centar Beograd, 1974
- Schnapper D: *La communauté des citoyen*, Gallimard, Paris, 1994
- Schwan G: *Kako se konstituše demokratski politički identitet*, Filozofija i društvo, XIII, 1998
- Scott A: *Globalization: Social Process or Political Rhetoric?*, u A. Scott (ed), *Limits of Globalization*, Routledge, 1997
- Sen A: *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002
- Smith A: *Towards the Global Culture*, u Held D. & McGrew A. (eds), *The Global Transformations*, Polity Press, London, 2000

- Smitt A: *Towards a Global Culture* u Featherstone M. (ed), *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, SAGE, London, 1990
- Street J: *Across the Universe – The Limits of Global Popular Culture*, u A. Scott (ed)
- Stiglitz J: *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2002
- Syacky J: *Liberalism and Communism*, CEU, Budapest, 1994
- Taylor Ch: *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000
- Taylor Ch: *Multiculturalism and Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton, 1994
- Tommlinson J: *A Phenomenology of Globalization – Giddens on Global Modernity*", *European Journal of Communication*, vol. 9, No. 2, 1994
- Touraine A: *L'après socialisme*, Bernard Grasset, Paris, 1980
- Turner Bryan S. (ed), *Citizenship and Social Theory*, SAGE, London, 1993
- Twine F: *Citizenship and Social Rights, The Interdependence of Self and Society*, SAGE, London, 1994
- Walzer M: *The Communitarian Critique of Liberalism*, *Political Theory*, vol. 18, No. 1, 1990
- Walzer M: *Područja pravde*, Filip Višnjić, Beograd, 2000
- Waterman P: *A New World View: Globalization, Civil Society and Solidarity*, u Braman S. (ed), *Globalization, Communication and Transitional Civil Society*, Hampton Press, New Jersey, 1996
- Waters M: *The End of the World as we Know it*, u Waters M. (ed), *Globalization*, Routledge, London, 1995
- Wilkinson R. G: *Unhealthy Society, The Application of Inequality*, Routledge, London, 1996

SADRŽAJ

I deo – Savremeni svet i demokratija

Uvod: Zašto je potrebno redefinisati pojam demokratije?	7
Glava I: Demokratija i politički život u kriznim vremenima ..	13
Glava II: Demokratija i novi kvalitet života	22
Glava III: Konstituisanje građanina i demokratska država	32
Glava IV: Globalizacija sveta – kontraverze, dileme i iskušenja globalizacije	42
Glava V: Multikulturalizam kao oblik demokratske države ...	66

II deo – Demokratija u procesu tranzicije – Slučaj Srbije

Uvod: Kako uspostaviti demokratiju u Jugoslaviji/Srbiji – Prve refleksije na demokratski prevrat	79
Glava VI: Budućnost demokratske tranzicije u Srbiji: Rekapitulacija promena	84
Glava VII: Jedan pogled na 5. oktobar godinu dana posle	96
Glava VIII: Demokratska rekonstrukcija društvenog sistema .	107
Glava IX: Socijaldemokratska ili neoliberalna koncepcija u praksi nove vlasti	115
Glava X: Problemi i dileme demokratske transformacije u Srbiji	123

Zaključna razmatranja

Izazovi moderne demokratije	129
-----------------------------------	-----

Literatura	157
------------------	-----

Zagorka Golubović
**IZAZOVI DEMOKRATIJE
U SAVREMENOM SVETU**

Biblioteka OGLEDI I RAZGOVORI
Knjiga 2

Izdavač
Edicija Braničevo
Centar za kulturu, Požarevac
Jovana Šerbanovića br. 1

Za izdavača
Gordan Bojković

Urednik
Aleksandar Lukić

Korektura i lektura
Edicija Braničevo

Telefon plasmana: 012 / 226 - 635
Faks: 012 / 223 - 471

Copyright © 2003 Zagorka Golubović i Edicija Braničevo

Priprema za štampu
„Popović i sinovi”, Požarevac

Štampa
„TEC Elektronik”, Požarevac

Tiraž: 500 primeraka

ISBN 86-7315-010-8

Požarevac, 2003

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

321.7/.8
316.32
316.334.2/.5
316.72/.75
316.334/.347
172.1
316.4 (479.11)

GOLUBOVIĆ, Zagorka

Izazovi demokratije u savremenom svetu / Zagorka
Golubović . - Požarevac : Centar za kulturu, Edicija
Braničevo, 2003 (Požarevac : TEC Elektronik). - 161 str. ; 21
cm. – (Biblioteka Ogledi i razgovori ; knj. 2)

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 157-161 i uz pojedina poglavlja.

ISBN 86-7315-010-8

a) Demokratija b) Globalizacija c) Multikulturalizam
d) Građanstvo e) Politički identitet f) Srbija - Tranzicija
COBISS.SR-ID 107508748

Knjiga „Izazovi demokratije u savremenom svetu”, poslednji je u nizu od naslova autora Zagorka Golubović, koja na kritički i nepotkupljiv način analizira i tumači domete demokratije u svetu i u nas. Kako je sazdana, ona bi mogla predstavljati savest na licu čovečanstva, pokušaj da se spase što se da spasiti – jer, svakidašnjicu ljudskog organizovanja i življenja nužno je preispitivati iznova ne bi li se lakše podnela nepodnošljiva sadašnjost. U moru spavača (čast izuzecima); Zagorka Golubović je imenovala pojave i „dobre primere” čije su posledice bile, ili tek postaju katastrofalne kao u kakvoj tragediji. Definisala ih. Njoj nisu bitni ljudi koji stalno čekaju. Ni oni naviknuti da sve izdrže. Ne mareći za diktaturu prosečnih duhova, ona na posve originalan način izdvaja svoje argumente...